

**Eindverslag van het onderzoeksproject
Migratie en Materiële Cultuur: interieurs van twintigste-eeuwse migranten en hun
nakomelingen in Nederland.
NWO/Meertens Instituut/ Siswo**

Dossiernummer: 261-98-902

door Hester Dibbits

samenstelling onderzoeksteam 2003-2007

Dr. Hester Dibbits 0,6 fte (januari 2003 tot juni 2007) Meertens Instituut

Drs. Kitty Roukens 0,4 fte (januari 2003 tot januari 2007) Siswo

Drs. Hilje van der Horst 1,0 fte (februari 2003 tot juni 2007) Meertens Instituut/ASSR

Drs. Jantine Messing 1,0 fte (januari 2003 tot juni 2007) Siswo/ASSR

Meertens Instituut, Amsterdam, 1 juli 2007

Inhoudsopgave

Inleiding	3
1. Structuur en output van het project	6
2. Methodologie	7
3. Bezoek ontvangen	9
4. Binnen/Buiten	12
5. De meubels en het huisraad: nieuw of gebruikt, gekocht of gekregen	14
6. Kleuren en meubelstijlen	18
7. Materieel erfgoed uit het land van herkomst?	21
8. De omgang met religie uit het land van herkomst	23
9. Verschuivingen in oriëntaties en betekenissen	25
10. Uitstallingen	27
Conclusie	29
Literatuur	31
Bijlage 1. Wetenschappelijke productie 2003-2007	34
Bijlage 2. Protocol huisbezoek	41
Bijlage 3. Inhoudsopgave NOW-bundel	44

Migratie en Materiële Cultuur; Migrantenfamilies en hun interieurs

Hester Dibbits

Inleiding

In januari 2003 startte het door NWO mede-gefinancierde project *Migratie en Materiële Cultuur. Interieurs van twintigste-eeuwse migranten en hun nakomelingen in Nederland*. Nu, vier jaar later, nadert dit onderzoeksproject haar voltooiing. Het onderzoek richtte zich op de vraag hoe migranten en hun nakomelingen bij de inrichting en het gebruik van hun woonruimte omgaan met hun herkomstgeschiedenis, migratie-achtergrond, en de cultuur uit het land van herkomst. Deze vraag is onderzocht door aan de hand van huisinterviews en foto's de materiële cultuur van het wonen van verschillende groepen migranten en hun nakomelingen binnen een brede context te analyseren.

Het begrip herkomst werd ruim opgevat, rekening houdend met mogelijke verschuivingen in oriëntatie. In bepaalde contexten kan het immers gebeuren dat gemeenschappelijkheid van bijvoorbeeld geloof of taal belangrijker wordt gevonden dan geografische herkomst. Veel migranten hebben bovendien niet te maken met één 'herkomst', maar verschillende herkomsten, al was het alleen maar omdat velen van hen meer dan eens migreerden. Ook het begrip materiële cultuur is ruim opgevat, en niet alleen gebruikt als synoniem voor artefacten, maar ook als aanduiding voor de betekenisvolle manieren waarop mensen omgaan met voorwerpen (Dibbits 2001).

Een belangrijk referentiekader voor het onderzoek vormde het werk van de Amerikaanse socioloog Herbert Gans (1979, 1994, 1999). Volgens Gans vindt na migratie geleidelijk aan een verandering plaats in de manier waarop migrantengemeenschappen omgaan met de cultuur uit het land van herkomst. Er zou een ontwikkeling plaatsvinden waarbij op den duur steeds meer elementen van 'the older ethnic culture' verdwijnen en alleen nog blijk wordt gegeven van onderlinge verbondenheid door middel van etnische symbolen in de vorm van bijvoorbeeld de viering van speciale feesten en de aanschaf van consumptiegoederen uit het land van herkomst. Gans gebruikt hiervoor de term 'symbolische etniciteit'.

Anders dan de aanduiding 'older ethnic culture' doet vermoeden, ziet Gans cultuur als iets dat vooral klassegebonden is. Hij erkent wel dat er verschillen bestaan tussen diverse migrantengroepen, maar die verschillen hebben volgens hem vooral te maken met de sociaal-economische omstandigheden in het land van herkomst. Ook symbolische etniciteit is volgens Gans in belangrijke mate klassegebonden; het zou een verschijnsel zijn dat met name te zien

is bij de hoger opgeleide, in maatschappelijk opzicht geslaagde tweede en derde generaties nakomelingen van migranten.

Hoewel Gans zijn theorie baseerde op onderzoek onder Europese migranten in de Verenigde Staten en woninginrichting geen centrale rol speelde in zijn beschouwingen, heeft zijn hypothese voor het onderzoek naar migranteninterieurs belangrijke attenderende waarde. Gans' theorie kent echter ook een aantal problematische aspecten.

Wanneer kunnen we bijvoorbeeld spreken van een etnisch symbool? Het ligt voor de hand om de term te gebruiken voor voorwerpen die een prominente plaats in het interieur innemen en zowel voor de bewoners als voor buitenstaanders direct herkenbaar zijn als afkomstig uit het land van herkomst. Maar daarmee wordt geen recht gedaan aan de verschillende, contextgebonden betekenissen die zich aan dergelijke voorwerpen kunnen hechten.

Het project laat zien dat het vruchtbaarder is het interieur als geheel, de verschillende objecten en ensembles van objecten (de zithoek, een kast met uitstallingen van verschillende soorten voorwerpen), en ook de daaraan gekoppelde praktijken in eerste instantie zo neutraal mogelijk te bekijken, als voorstellingen, als statements, als ensceneringen, of zo men wil *performances*.

Vervolgens moeten dan niet alleen de verschillende betekenissen van die voorstellingen in kaart worden gebracht, maar moet ook worden gekeken naar wat zij teweegbrengen, wat zij 'doen'. Interieurs en woonpraktijken verwijzen immers niet alleen naar de identiteit van de bewoners, maar geven die identiteit zelf ook mede vorm. Het zijn, om een term van Bourdieu te gebruiken, *performative discourses* (Bourdieu 1991), nonverbale vertogen die deel uit maken van de realiteit en die realiteit mede bepalen.

We raken hier aan het meer algemene theoretische probleem van de relatie tussen mensen en dingen. De vraag die daarbij gesteld kan worden is in hoeverre (ensembles van) objecten niet alleen herinneringen bij mensen oproepen en vanuit die hoedanigheid het gedrag van mensen beïnvloeden, maar die herinnering in feite ook kunnen *overnemen*, waardoor mensen juist die herinneringen kunnen loslaten (Moyaert 2007, 152). Zo bezien zouden we kunnen stellen dat uitstallingen van voorwerpen die direct, ook door buitenstaanders, in verband worden gebracht met de herkomst van de bewoners, niet alleen die herkomst representeren, maar ook *belichamen*. Die uitstallingen *zijn* wat ze vertegenwoordigen (Butler 1990).

Het is echter uiteindelijk de precieze context die bepaalt of (ensembles van) voorwerpen daadwerkelijk een proces van loslaten in gang zetten. Sommige nakomelingen van migranten richten ergens in huis een aparte ruimte in met meubels uit het herkomstland van hun ouders en laten het daarbij, terwijl anderen dagelijks in die ruimte gaan zitten en er gasten ontvangen.

Dit verschil is niet onbelangrijk, want het is juist in het gebruik van objecten, in de dagelijkse omgang, dat zij deel gaan uitmaken van iemands habitus (Bourdieu 1979), van iemands lichamelijk geheugen (Connerton 1989).

In het project *Migratie en Materiële Cultuur* is de omgang met de interieurs van migranten en hun nakomelingen zowel vanuit semiotisch als performatief perspectief geanalyseerd. Daarmee biedt het project theoretisch en empirisch een vernieuwende bijdrage aan het nationale en internationale onderzoek naar de materiële cultuur van migranten. Ook in de vergelijkende opzet is het project vernieuwend. Met name in het buitenland zijn in de afgelopen vijftien jaar weliswaar nogal wat publicaties verschenen waarin speciaal aandacht wordt besteed aan de materiële cultuur van migranten, maar het merendeel van deze studies was vooral empirisch van aard en richtte zich bovendien telkens op één migrantengroep (Teske 1979, Cammaert 1985, Heinze 1990, Mehta en Belk 1991, Joy e.a. 1993, Ger en Østergaard 1998, Kilickiran 2002, Salih 2002 en 2003, Çaglar 2002). Hetzelfde geldt voor het weinige onderzoek dat er in Nederland voor aanvang van het project was gedaan (Leatemala 1992, Dibbits 2000).

Bij vergelijking van de nu beschikbare studies wordt al snel duidelijk dat zowel tussen als binnen verschillende migrantengroepen veel variatie bestaat in de manier waarop migranten en hun nakomelingen met herkomst omgaan. Bij nadere beschouwing wordt echter ook nog iets anders duidelijk, namelijk dat veel van die verschillen gerelateerd zijn aan meer algemene noties over wat 'eigen' is, en wat 'vreemd', over authenticiteit, en over traditie en moderniteit. De verklaring voor zowel de verschillen, als de noties waaraan ze gerelateerd zijn, moet ons inziens niet worden gezocht in één afzonderlijke factor, maar in de brede context van een multi-etnische, globaliserende wereld, waarin zich op allerlei terreinen van het dagelijks leven processen van etnisering voordoen (1). Ook de beeldvorming rond de Nederlandse wooncultuur maakt deel uit van die context, en verdient dus aandacht; de beeldvorming bepaalt mede het referentiekader van migranten en hun nakomelingen bij de inrichting van hun woning.

In de aandacht voor zowel de semiotische als performatieve aspecten van de omgang met objecten, en voor de rol van beeldvorming als een van de verklarende factoren in die omgang, is het project vernieuwend. Sommige aspecten vragen daarbij nadrukkelijk om nadere uitwerking. Wat in dit onderzoek bijvoorbeeld enigszins onder belicht is gebleven, is de rol van gender. Dit bleek lastig te onderzoeken omdat in de meeste onderzochte woningen meerdere personen woonden, en nu eens één van de bewoners werd geïnterviewd, en dan weer beide bewoners samen.

Hieronder wordt een aantal onderzoeksresultaten afkomstig uit de deelstudies met elkaar geconfronteerd. Na enkele methodologische beschouwingen, richten we ons eerst op het gebruik van de woonruimte, en meer in het bijzonder op de ontvangst van gasten en de omgang met het dagelijks leven binnens- en buitenshuis. Vervolgens richten wij ons op de meubels en het huisraad zelf, op de stijl van de meubels en specifieke voorwerpen die iets vertellen over de omgang met herkomstgeschiedenis, migratiegeschiedenis, en de houding ten opzichte van de cultuur uit het land van herkomst. Het accent ligt daarbij op de inrichting en het gebruik van de woonkamer, en op patronen en objecten die de onderzoekers opvielen of waarover de informanten iets vertelden.

1. Structuur en output van het project

Het project *Migratie en Materiële Cultuur* is een door NWO in het kader van het NMPS-programma medegefinancierd samenwerkingsproject van het Meertens Instituut en Siswo/Instituut van Maatschappijwetenschappen. Het bestaat uit een drietal deelprojecten: twee casestudies rond een specifieke migrantengroep en een overkoepelend project, dat gericht is op een meer synthetiserende analyse van het onderzoek op het gebied van migratie en materiële cultuur. De twee casestudies zijn promotieprojecten. In het ene deelproject, uitgevoerd door drs. Hilje van der Horst (Meertens Instituut/ASSR) stonden de interieurs van Turkse migranten en hun nakomelingen centraal. Een belangrijke theoretische focus in het onderzoek was de performativiteit van objecten. Het andere deelproject, uitgevoerd door drs. Jantine Messing (Siswo/ASSR), richtte zich op de interieurs van Hindoestaans-Surinaamse migranten en hun nakomelingen. In dit onderzoek lag de focus op de betekenis van objecten in alledaagse, dan wel meer ceremoniële rituele gebruikssituaties.

Zowel het onderzoek voor de twee case-studies als dat voor het meer vergelijkend opgezette overkoepelende project is tegelijk van start gegaan, in de verwachting dat de onderzoekers optimaal konden profiteren van elkaars bevindingen, zowel waar het de theorievorming, als ook de methodologie en empirie betreft. Die opzet kan in veel opzichten als geslaagd worden beschouwd. Wel heeft het project nadelige gevolgen ondervonden door de ingrijpende reorganisatie kort na aanvang van het project, en later de opheffing van Siswo. Eén van de gevolgen is geweest dat de bijdrage van drs. Carolien Bouw aan het project uiteindelijk geen doorgang heeft gevonden.

Een andere tegenslag voor het project vormde de langdurige ziekte van Jantine Messing. Het veldwerk voor het deelproject over de interieurs van Hindoestaanse Surinamers is wel

afgerond, maar de dissertatie moet grotendeels nog geschreven worden. Het onderzoek van Hilje van der Horst naar de interieurs van Turkse Nederlanders en hun nakomelingen heeft daarentegen veel wetenschappelijke output opgeleverd. Het manuscript van de in het kader van dit project geschreven dissertatie is bovendien nagenoeg klaar.

Het overkoepelende project heeft onder andere geresulteerd in een in 2005 verschenen overzichtsartikel en zal worden afgesloten met een bundel in de NWO-reeks Sociale Cohesie (zie voor de inhoudsopgave bijlage III). Terwijl deze bundel een wetenschappelijk karakter heeft, richt de in het kader van het overkoepelende project ontwikkelde reizende tentoonstelling *Van Huis Uit: Migrantenfamilies en hun interieurs* zich juist op een breed publiek. Voor een volledig overzicht van de output van dit project wordt verwezen naar bijlage 1. De nummers in de tekst verwijzen steeds naar het genummerde overzicht van de diverse projectpublicaties en projectverslagen in die bijlage.

2. Methodologie

Zoals hierboven opgemerkt, kende het project *Migratie en Materiële Cultuur* een comparatieve opzet. Van groot belang hiervoor is de bijdrage geweest van stagiairs die in het kader van het project kleinschalig opgezette explorerende deelstudies verrichtten naar de interieurs van Chinese, Indische, Marokkaanse, Ghanese, Afro-Surinaamse en islamitisch Hindostaans-Surinaamse Nederlanders. Ook naar de interieurs van de autochtone bevolking is in het kader van het project gericht empirisch onderzoek gedaan, door middel van een schriftelijke vragenlijst en interviews over dezelfde onderwerpen als voorgelegd werden aan informanten uit de diverse migrantengroepen.

Voor de promotieonderzoeken werden per case-study ongeveer tachtig huisinterviews afgenomen. Behalve in Nederland, werd ook veldwerk verricht in Turkije en Suriname. Voor de casestudies naar de andere groepen werd een kleiner aantal huisinterviews gehouden (zie tabel 1.).

Groep tot 98	Ind.	Chi.	Creo.	Hind.	Sur.mo.	Tur.	Ma.	Gha.
	13	12*a	22	52	15	58	37	10
Mannen	8	2	3	24	12	14	25	3
Vrouwen	5	10	19	28	3	43	12	7
1e gen. geb. voor 1960	7	7	11	21	9	13	17	5
1e gen. geb. na 1960	-	-	7	16	5	26	11	5
2e gen. geb. voor 1960	3	2	-	-	-	-	-	-
2e gen.* geb. na 1960	3	3	4	15	1	17	11	-

Tabel 1. interviews

11. in NL geboren of voor 8ste in NL

12. *a inclusief 3 Chinese vrouwen uit resp. Hong Kong, Suriname en Indonesië

Bij vrijwel alle huisinterviews werden foto's van het interieur gemaakt. Zowel de stagiairs als de promovendi werkten met een protocol, dat als uitgangspunt voor de gesprekken en het maken van de foto's diende. Waar nodig werd dit protocol aangepast. Zowel de objecten zelf als de betekenissen die informanten aan objecten toekennen, werden in kaart gebracht. Hiertoe werd systematisch gekeken naar het gebruik en de plaats van de in huis aangetroffen objecten en naar de verwerving, de connotaties en de eigenschappen van de objecten (zie bijlage 2).

Het empirisch onderzoek beperkte zich om praktische redenen in de meeste gevallen tot de inrichting en het gebruik van de woonkamer.¹ De gesprekken vonden doorgaans ook in de woonkamer plaats, meestal met één lid van het huishouden, maar het kwam ook voor dat er meer dan één persoon bij het gesprek aanwezig was. De case-studies richtten zich niet op één stad of buurt. Een praktische reden hiervoor was dat informanten het gemakkelijkst via via geworven bleken te kunnen worden. Het idee dat van een familie meerdere generaties aan het onderzoek meewilden doen bleek niet reëel, al kwam het een enkele keer wel voor.

In het oorspronkelijke onderzoeksvoorstel lag het accent op de verschillen tussen de generaties, en de vraag of er nu sprake was van een afname, of juist een toename van verwijzingen naar het land van herkomst bij de tweede generatie. Al snel bleek echter niet alleen dat de vraag naar die af- dan wel toename niet het meest interessant is en bovendien lastig te meten, maar ook werd duidelijk dat van een strikte tweedeling in een eerste en tweede generatie geen sprake kon zijn. Met name kinderen van Marokkaanse en Turkse gastarbeiders brachten immers vaak een deel van hun jeugd in het land van herkomst door, keerden er voor een aantal jaren naar terug, of trouwden met iemand uit het land van herkomst.

Ook de veronderstelling dat alle geïnterviewden uitvoerige beschouwingen over hun interieurs paraat zouden hebben, bleek al snel onjuist. Veel informanten bleken het moeilijk of weinig zinvol te vinden om uitgebreid over hun inrichting te vertellen. Regelmatig kreeg de onderzoeker niet veel meer te horen dan de opmerking: 'Ik vind dit gewoon mooi, en daarom heb ik het gekocht.' Of men wees op de praktische aspecten van de door de interviewer ter sprake gebrachte objecten. Dit fenomeen is ook door andere materiële cultuur onderzoekers

gesignaleerd. Tilley heeft opgemerkt dat het niet zo verwonderlijk is, omdat een kenmerk van objecten juist is dat zij contradicties bevatten die niet in taal of sociale praktijken ter discussie kunnen worden gesteld (Tilley 2002, p. 52). Een andere verklaring kan zijn dat het onderzoek zich juist richtte op praktijken en voorwerpen die zo alledaags en vanzelfsprekend zijn, en zo dichtbij het individu staan, dat het moeilijk is om er van een afstand naar te kijken en erover te reflecteren.

Er waren echter ook informanten die juist uitvoerig vertelden over het waarom van hun keuzes, waarbij overigens niet zelden in één gesprek dezelfde keuzes op verschillende manieren werden uitgelegd. Meestal betrof het hier hoger opgeleide informanten. Vanuit wetenschappelijk oogpunt waren de bezoeken aan de ene informant niet minder interessant dan die aan de andere. In dit onderzoek ging het immers niet alleen om de verbale, maar ook om de nonverbale vertogen.

3. Bezoek ontvangen

Rond de woonpraktijken van migranten bestaat een aantal beelden dat telkens weer opduikt. Het merendeel van die beelden heeft geen betrekking op één migrantengroep, maar op alle migranten, ongeacht hun precieze herkomst. Behalve over het beeld van de wooncultuur van migranten, zeggen de beelden ook iets over de Nederlandse wooncultuur, of althans de beeldvorming rond die wooncultuur. De Nederlandse wooncultuur lijkt, zowel door autochtone Nederlanders als door migranten, te worden beschouwd als uniek en per definitie ‘vreemd’ voor nieuwkomers. Nieuwkomers zijn, zo wil de beeldvorming het, ‘anders’ gewend, en dat zou ook te zien zijn aan de inrichting van hun huizen.

Zo bestaat het beeld dat nieuwkomers, anders dan de meeste Nederlanders, hun ramen bedekken en men dus niet vanaf de straat zomaar naar binnen kan kijken. Daarnaast is er het beeld dat de meeste nieuwkomers gewend zijn hun schoenen uit te doen, terwijl Nederlanders hun schoenen binnenshuis aanhouden. En er is het beeld dat migranten hun huizen veel meer dan autochtone Nederlanders inrichten op de ontvangst van grote gezelschappen.² Al die beelden hebben op de een of andere manier te maken met de perceptie van een verschil in omgang met het huis als binnenruimte; een verschil dat te maken heeft met noties over het

¹ Eén stageproject richtte zich speciaal op de inrichting van slaapkamers van kinderen. In het kader van dit project werden zeven Marokkaanse en twee Turkse gezinnen, en één Nederlands gezin bezocht.

² Zie voor deze beelden naast de diverse interviews die in het kader van dit project werden gehouden, onder andere Cottaar en Willems 1989, Wuertz 1991, Feddema 1992, Cottaar 2006.

publieke en private, mannen en vrouwen, het formele en informele, schoon en vies, en gepast en ongepast.

De ontvangst van gasten was een belangrijk thema in de verhalen van vrijwel alle informanten. Vrijwel standaard werd daarbij gerefereerd aan het verschil tussen de algemene praktijk in het land van herkomst, en de praktijk waar men als immigrant in Nederland kennis mee had gemaakt. De algemene boodschap was steeds: in het land van herkomst was en is alles veel meer ingesteld op de ontvangst van grote gezelschappen. De meeste informanten benadrukten tevens dat ook in Nederland binnen de migrantengroepen waarvan men zelf deel uitmaakte, alles gericht was en gericht is op de ontvangst van grote gezelschappen, en dan niet alleen bij speciale gelegenheden. 'Bij jullie is het alleen maar op feestjes, maar bij ons is het al als je op bezoek komt, dan heb je al gauw dat je met een man of tien, twaalf bij elkaar komt, zonder dat er een feest hoeft te zijn', zegt een vijftigjarige Hindostaanse vrouw die gehuwd is met een Pakistaanse man (57).

Nemen we het aantal beschikbare zitplaatsen als indicator voor de mate waarin men is ingesteld op de ontvangst van bezoek, dan vallen vooral de vele grote hoekbanken in de interieurs van oudere Marokkaanse en Turkse Nederlanders op. Bij de Hindostaans Surinaamse Nederlanders waren het niet zozeer de grote bankstellen, als wel het grote aantal reservestoelen dat opviel, een verschijnsel dat ook in Suriname zelf waargenomen werd. In de gesprekken met de Indisch Nederlandse informanten werd weliswaar vaak benadrukt dat men van huis uit gewend was om veel gasten te ontvangen, maar het aantal zitplaatsen in huis bleek meestal niet opvallend groot. 'Bij feestjes zitten er vaak ook mensen op de trap', zo legde een informant uit, wellicht onbewust meedenkend met de onderzoeker (63).

Over de noodzaak van een gastenkamer, een voor de meeste Turkse, Marokkaanse, Ghanese en ook een deel van de Indische informanten vertrouwd fenomeen, bleek heel verschillend te worden gedacht. Het meest significant was het verschil tussen de Marokkaanse en Turkse informanten. Terwijl veel Turks-Nederlandse informanten namelijk aangaven dat ze liever hun kinderen een eigen kamer gaven dan dat zij in Nederland een aparte ontvangtsalon zouden inrichten, bleek bij Marokkaans-Nederlandse families veel belang te worden gehecht aan de inrichting van een aparte ontvangstkamer met Marokkaanse banken. Behalve om hun Marokkaanse uitstraling, bleken ze ook veel te worden gekocht omdat daar juist, zo was een veel gehoord argument, veel mensen kunnen zitten en men er eventueel ook op kan slapen (5). Een deel van de informanten, met name de hoger opgeleide jongere generaties, benadrukte juist niet zoveel bezoek te ontvangen en ook niet te willen ontvangen. Sommigen gaven daarbij aan de conventies die zij van huis uit hadden meegekregen als een last te ervaren.

Tegen de achtergrond van het scherpe contrast in de beeldvorming op dit gebied tussen Nederland en het land van herkomst, gaven zij hiermee impliciet aan ‘Nederlands’ te zijn en afstand te hebben genomen van de tradities uit het land van herkomst. Het kan echter ook een manier zijn om afstand te nemen van een leefstijl die niet zozeer het gevolg is van tradities uit het land van herkomst, maar veeleer van de sociale context waarin migranten zich bevinden. Zoals elders is opgemerkt, zorgt migratie voor het verbreken van familieverbanden, maar door of misschien ondanks diezelfde migratie worden er ook nieuwe familiebanden gesmeed en reeds bestaande banden hechter gemaakt.³ Migranten zoeken elkaar op, koesteren herinneringen aan het verleden, en werken door het samenzijn en het uitwisselen van ervaringen aan de vorming van een collectief verleden. Aanvankelijk waren de familienetwerken meestal klein of zelfs nagenoeg afwezig, maar inmiddels beschikken veel migranten ook in het land van vestiging over uitgebreide familienetwerken.

Behalve naar de houding ten aanzien van de ontvangst van grote gezelschappen, werd in verschillende deelstudies ook gekeken naar de houding ten aanzien van een eventueel gescheiden ontvangst van mannen en vrouwegezelschappen. In Marokko en Turkije, maar ook in Suriname onder Hindostaanse moslims, is het gebruikelijk om bij bezoek een scheiding aan te brengen tussen mannen en vrouwen. De vraag was in hoeverre dit gebruik ook in de Nederlandse context een rol speelt. Het globale beeld dat uit de verschillende deelstudies naar voren komt, is opnieuw gedifferentieerd, al is er wel een globaal verschil te zien tussen Marokkaanse en Turkse Nederlanders (5). In veel Marokkaans-Nederlandse families is een gescheiden ontvangst gebruikelijk, zeker als het om bezoek gaat dat geen directe familie is, en velen zien de inrichting van een tweede zitkamer dan ook als een vanzelfsprekende keuze met het oog op het creëren van een ideale setting voor zo’n gescheiden ontvangst. Bij de Turkse informantengroep daarentegen lijkt met de ontkenning van de noodzaak over een aparte salon te beschikken juist nadrukkelijk afstand te worden genomen van de gewoonte om mannen en vrouwen in aparte ruimtes te ontvangen; een gewoonte waar veel Turkse Nederlanders van huis uit wel mee vertrouwd waren, en waar zij, tijdens verblijf in Turkije, ook weer op overschakelen.

4. Binnen/buiten

³ http://surinaams.caribiana.nl/innederland/car20040719_migratiegeneraties

Er is in het kader van het project *Migratie en Materiële Cultuur* geen grootschalig onderzoek gedaan naar het al dan niet bedekt zijn van de ramen van de verschillende in het project bestudeerde migrantengroepen. Het algemene beeld echter dat uit de interviews naar voren komt, en dat ook naar voren komt wanneer men door buurten loopt waar veel migranten wonen, is dat veel ramen bedekt zijn (zie ook Doelman 2001).

Dit kan te maken hebben met een behoefte om de situatie zoals men die gewend was in het land van herkomst in stand te houden. Zowel de huizen in Turkije, als die in de andere landen van herkomst, zijn in een aantal belangrijke opzichten anders dan de huizen in Nederland. Dit geldt zeker voor de huizen waar de meeste informanten woonden en wonen. Niet alleen de plattegrond is anders, maar ook de buitenkant (5, 7, 14, 56, 58, 65, 70). De meeste geïnterviewden groeiden op in huizen waar van inkijk geen sprake was. Soms waren het huizen waar het daglicht niet via ramen aan de straatzijde, maar via de binnenplaats naar binnenkwam. Dergelijke huizen komen bijvoorbeeld veel in Marokko voor. Anderen groeiden op in huizen waarvan de ramen te hoog zitten voor inkijk doordat de verdiepingen op palen zijn gebouwd of doordat de begane grond niet als woonruimte wordt gebruikt, maar als opslagruimte. En weer anderen brachten hun jeugd door in huizen met luiken voor de ramen. Het bedekken van de ramen kan tegen die achtergrond iets heel vanzelfsprekends zijn.

Naast gewoonte, kunnen nog allerlei andere factoren een rol spelen, zoals energiebesparing en modetrends op het gebied van raambedekking. Het zijn in elk geval beelden die ook in verhalen van migranten zelf telkens weer te vinden zijn. Zeker de tweede generatie is zich bewust van de beeldvorming, en reageert hierop. Zo gaf een jonge Turkse uit Utrecht aan: 'Ik kan altijd precies zien waar iemand woont. Bij Nederlanders zijn de gordijnen helemaal open, bij Marokkanen helemaal dicht, en bij Turken half open, half dicht.' (35).

Probeert men ondertussen een preciezer beeld te krijgen van de mogelijkheid tot inkijk in Nederlandse woningen, dan wordt duidelijk dat het beeld van Nederland als een land waar iedereen naar binnen kan kijken, nuancering behoeft, ook waar het de autochtone bevolking betreft. Reeds in 1984 gaf in een onderzoek van Philips 54 procent van de ondervraagde huisvrouwen in de grote steden aan 's avonds de overgordijnen dicht te doen, en in een onderzoek uit 2006 onder de respondenten van het Meertens Instituut lieten vier van de vijf ondervraagden weten hun raam aan de straatkant overdag te bedekken (27).

Interessant in dat verband is ook het onderzoek in de Haagse stationbuurt van Van der Horst en Messing (22). Uit dit onderzoek bleek dat sommige autochtone bewoners in die buurt in reactie op de komst van nieuwkomers zich juist meer hadden teruggetrokken in hun woning en hun ramen aan de straatkant waren gaan bedekken. Tegelijkertijd bleek er een discrepantie

te zijn blijven bestaan in de duiding van de bedekte ramen tussen de verschillende etnische groepen in de buurt; tegenover Turkse en Hindoestaanse bewoners die de bedekte ramen als 'netjes' bestempelden, staan de beschouwingen van enkele autochtone bewoners die dezelfde bedekte ramen uitermate 'ongezellig' noemden. Wellicht verdwijnen de verschillen in de toekomst wel helemaal, terwijl de beeldvorming hetzelfde blijft.

Hetzelfde geldt mogelijk voor een ander thema dat men steeds weer tegenkomt in de verhalen van en over de wooncultuur van migranten, namelijk het al dan niet uit doen van de schoenen. In Nederland is men gewend de schoenen die buitenshuis gedragen worden, in huis aan te houden. 'Alleen boeren en arbeiders dragen in Nederland binnenshuis sloffen', zo kreeg een Indische jongen bij aankomst in Nederland van zijn oom te horen (Cottaar 2006).

Die beeldvorming zorgt in de praktijk voor een interessante dynamiek tussen interviewer en informant, die vooral duidelijk naar voren komt in de veldwerkverslagen van het onderzoek onder Hindostaanse moslims (57). In deze verslagen werd systematisch het ontvangstritueel beschreven, en daaruit bleek dat de onderzoeker vaak zelf direct aanbod om zijn schoenen uit te doen. Soms werd dit op prijs gesteld, maar meestal kreeg hij te horen dat de schoenen aan mochten blijven omdat er, zo zei de informant dan, gemakkelijk schoon te houden zeil op de vloer lag. In veel andere gevallen zal het net zo zijn gegaan, al werd hier niet altijd een aantekening van gemaakt. Veelzeggend in dit verband is wellicht dat er zelden vaste vloerbedekking werd aangetroffen. In verreweg de meeste gevallen lag er zeil, laminaat of een tegelvloer in de woonkamer. In vrijwel alle gevallen bleek te zijn gekozen voor vloeren die gemakkelijk (met water) te reinigen zijn.

Behalve naar het ritueel van het uitdoen van de schoenen, zou bij vervolgonderzoek in het algemeen gekeken moeten worden naar noties rond het onderscheid tussen binnen en buiten. In dat kader zou het ook interessant zijn om te kijken naar binnen- en buitenkleding. Onder andere in het voormalige Nederlands Indië en in Marokko is dit onderscheid belangrijker dan het onderscheid tussen dag- en nachtkleding, en er zijn tal van aanwijzingen dat er op dit gebied met name binnen de Indische en Marokkaanse gemeenschap in Nederland sprake is (geweest) van een interessante dynamiek (56, 58, 63, Cottaar 2006, Buitelaar 2006). Nader onderzoek is hier dus gewenst.

Het is evident dat er verschillen bestaan tussen enerzijds de wooncultuur waar veel autochtone Nederlanders mee opgroeiden en anderzijds de wooncultuur waar de migranten uit dit onderzoek van huis uit mee vertrouwd waren. Maar de Nederlandse context, de beeldvorming rond de Nederlandse wooncultuur en die van de 'eigen' groep, zijn minstens zo belangrijk voor de mate waarin bepaalde gewoonten al dan niet worden gekoesterd en gecultiveerd.

5. De meubels en het huisraad: nieuw of gebruikt, gekocht of gekregen

Wie als migrant in een ander land gaat wonen, laat huisraad achter. De één zal voor zijn nieuwe huis weer op zoek gaan naar dezelfde soort spullen, een ander is juist blij ervan af te zijn. Op hun beurt laten kinderen uit migrantenfamilies die op zichzelf gaan wonen ook weer meubilair achter en schaffen nieuwe spullen aan. Vroeg of laat veranderen beide generaties opnieuw. Omdat de bank versleten is, de eethoek uit de mode, of omdat iets niet meer past bij het leven van dat moment. Vraag is of in de interieurs die zo ontstaan, geleidelijk of in één keer, de herkomst van de bewoners zichtbaar of tastbaar aanwezig is, en of dat ook de bedoeling van de bewoners was. In deze paragraaf zullen we deze vraag proberen te beantwoorden door speciaal te kijken naar de meubels en verschillende kleinere objecten.

De informanten die in het kader van het onderzoek werden geïnterviewd, kwamen op verschillende tijdstippen naar Nederland: de meeste Indische Nederlanders in de jaren vijftig en zestig, de meeste Surinamers rond 1975, en de meeste Ghanezen in de tweede helft van de jaren tachtig en eerste helft van de jaren negentig. Bij de Turkse en Marokkaanse migranten is de spreiding groter. Een deel van de informanten behoort tot de groep gastarbeiders die in de jaren zestig en zeventig naar Nederland kwamen, maar er is ook een grote groep jongere nieuwkomers die veel later, in het kader van gezinshereniging of na een huwelijk met een Turkse of Marokkaanse Nederlander naar Nederland kwamen.

Bij de komst van iedere groep was de context in Nederland weer anders. Ook het culturele kapitaal van de groepen is heel divers. Terwijl de meeste Indische Nederlanders over het algemeen wat hoger opgeleid waren, waren de meeste Turkse en Marokkaanse migranten die in de jaren zestig en zeventig naar Nederland kwamen juist vrijwel allemaal laagopgeleid. Wat de verschillende groepen delen, is dat zij zich in Nederland vestigden in de hoop op een betere toekomst. Sommigen, zoals de Indische Nederlanders, zagen die toekomst in Nederland, anderen, zoals de eerste generatie Turkse en Marokkaanse gastarbeiders, in het land van herkomst.

Wat alle informanten ook deelden, is dat zij bij aankomst in Nederland weinig spullen bij zich hadden. Veel Indische Nederlanders kwamen als vluchteling, en hadden hooguit een kist mee met wat persoonlijke bezittingen, en wat rotanstoeltjes die zij aan boord van het schip als dekstoelen gebruikten (Cottaar 2006). Anderen hadden alleen een koffer met wat kleding en een paar foto's (Tuskan en Vogel 2004, Vogel 2005). Men had dus geen eigen huisraad. Hiermee geconfronteerd, werden er verschillende trajecten gevolgd, maar het eindresultaat

was steeds ongeveer hetzelfde; in de meeste migrantenwoningen was aanvankelijk weinig te zien dat naar het land van herkomst verwees.

Veel nieuwkomers woonden eerst een tijd in gemeubileerde kamers of appartementen. Ging men vervolgens over tot de aanschaf van eigen huisraad, dan was het het land van vestiging waar men zich op richtte, en niet het land van herkomst. Zo schrijft Ricci Scheldwacht over het interieur van zijn Indische ouders en grootouders: 'Een opgezette leguaan. Dat was het enige wat mijn opa naar Nederland had meegenomen. Verder was er niets in het huis aan de Geysterenweg in Den Haag wat herinnerde aan het land waar mijn opa en oma vandaan kwamen. [...] Op foto's van de beginjaren in Nederland zie je in het interieur van mijn opa en oma geen spullen uit Indië. Ook op oude foto's in het huis van mijn andere opa en oma [...] was de inrichting eerder gericht op de nieuwe tijd dan op tempo doeloe' (Scheldwacht 2006, 220).

Ook bij de Surinaamse familie van schrijfster Ellen Ombre was de inrichting helemaal op 'de nieuwe tijd' gericht. In een literaire bewerking van haar jeugdherinneringen schrijft zij over het interieur in haar ouderlijk huis: 'Onze flat in Hemelrijk was zorgvuldig gestoffeerd en ingericht. Tot in ieder detail werd de inrichtingsfolder die wij van de meubelwinkel hadden gekregen tot leven gebracht. Niets stond in de folder recht. Bij ons in de woonkamer dus ook niet. Alles was een beetje scheef geschikt. Dat was mode. Ik kreeg op mijn slaapkamer een Tomado-boekenrekje met drie ijzeren plankjes waar alleen pockets op pasten. Mijn moeder zei dat de boekenplank modern was. Wij waren ook bepaald nieuwerwets, negers, daar in een nieuwbouwwijk van Amsterdam' (Ombre 1994).

Het is een patroon dat in veel interviews opduikt, en dat ook bekend is van onder andere Joodse families die rond 1900 naar Amerika emigreerden (Heinze 1990). Door te investeren in nieuw huisraad komt niet alleen de verwezenlijking van een droom dichterbij, het compenseert ook het mobiele element in het bestaan, en voor de bij veel migranten aanwezige gevoelens van onzekerheid over de toekomst. Objecten geven vaste voet aan de grond en vormen voor twijfelaars een bevestiging van de stap die ze hebben gezet. Door de aanschaf van nieuwe objecten neemt men een voorschot op de toekomst. Met de aanschaf van een nieuw interieur positioneert men zich als maatschappelijk geslaagd en in materiële opzicht in elk geval vermogend.

In de interieurs van de eerste generatie Turkse en Marokkaanse nieuwkomers was aanvankelijk eveneens weinig te vinden dat aan het land van herkomst herinnerde, maar om een andere reden. Bij deze groepen werd in de eerste periode na migratie juist helemaal niet geïnvesteerd in nieuw huisraad. Men had weinig geld te besteden, en het geld dat er was, werd

in de eerste jaren gespaard of geïnvesteerd in het land van herkomst. (13). Het interieur bestond vaak uit tweedehands huisraad, aangeschaft in tweedehands winkels of gekregen van burens die toe waren aan iets nieuws. De nieuwe burens kregen de afgedankte meubels, en dat waren in de jaren zestig en zeventig, in de periode waarin veel Turkse en Marokkaanse arbeidsmigranten naar Nederland kwamen, vaak zware, donkere meubels in Oud-Hollandse stijl.

Voor sommige informanten werden de keuzes die men bij de inrichting maakte, niet zozeer bepaald door het aanbod, het geldgebrek of de wens om een nieuwe start te maken in Nederland of, later, in het land van herkomst, maar ook door de wens om niet al te veel op te vallen. Verschillende Hindoestaanse Surinamers vertelden bijvoorbeeld dat zij aanvankelijk hun altaar liever maar wat weggeborgen hielden en pas na vele jaren in Nederland een nieuw, groot, en ook kostbaarder altaar aanschafte dat een prominente plek in huis kreeg (71). Men kan zich afvragen of een verandering zoals in het geval van de altaars van Hindoestaanse Surinamers in Nederland alleen een gevolg is van toegenomen zelfbewustzijn binnen deze groep, of dat herkomst ook meer in het algemeen zichtbaarder, en tastbaarder is geworden in de afgelopen dertig jaar.

Bij de Ghanezen, een migrantengroep die zich pas halverwege de jaren tachtig en in de jaren negentig in Nederland vestigde, lijkt er op het eerste gezicht evenmin veel naar het land van herkomst te verwijzen (65). De verklaring hiervoor lijkt een combinatie te zijn van verschillende factoren, maar het idee dat men zich zoveel mogelijk moet aanpassen, lijkt bij deze groep geen rol van betekenis te spelen. Ten eerste speelt de wens om terug te keren een rol; het interieur heeft eenvoudigweg geen prioriteit. Daarnaast speelt mogelijk mee dat men het bij een bezoek aan het land van herkomst te lastig vindt om souvenirs mee te nemen. Ten derde is het aanbod in Nederlandse winkels beperkt. En ten vierde oriënteren veel Ghanezen zich, net als onder andere de Surinaamse familie van Ellen Ombre, juist op wat zij zien als het 'moderne' westen, terwijl de cultuur uit het land van herkomst als 'ouderwets' wordt beschouwd.

Kijken we naar de huidige interieurs van migranten die hier al langer wonen, dan blijkt de herkomst van de bewoners nog steeds vaak niet direct duidelijk. Meubels en ander huisraad die op het eerste gezicht onderscheidend lijken te zijn voor migranten in het algemeen of voor een specifieke migrantengroep, blijken bij systematische vergelijking dikwijls ook onder autochtone Nederlanders gangbaar te zijn. Niet alleen bij migranten maar ook bij veel autochtonen hangen foto's van palmstranden aan de muur, staan grote banken, en staan souvenirs uit 'een ver land' in de kast. Hetzelfde geldt voor de dure apparatuur, diploma's aan

de muur, sportbekers en andere symbolen van maatschappelijk succes: ook dit soort zaken komen we tegen bij autochtonen. Zowel migranten als autochtonen gaan voor meubels en ander huisraad ook deels naar dezelfde winkels, naar Leen Bakker bijvoorbeeld, en schaffen daar het meeste huisraad in een keer aan, niet zelden inclusief 'exotische' decoraties (59).

Een belangrijk deel van de uit het land van herkomst afkomstige voorwerpen bleek bovendien niet te zijn gekocht, maar te zijn gekregen. De koranborden in de huizen van jonge Marokkaanse informanten bijvoorbeeld, bleken vaak een geschenk van de ouders te zijn geweest. Een Indisch-Nederlandse informant vertelde bij een wajangpop dat hij deze van zijn ex-vriendin had gekregen. Hij zei er zelf 'weinig mee te hebben', maar het ding vooral uit beleefdheid te hebben opgehangen (63).

We stuiten hier op een interessant mechanisme; dat wat de herkomst van de bewoners benadrukt, is niet door de bewoners zelf aangeschaft, maar door anderen. Het illustreert het belang van de omgeving bij de constructie van etnische identiteiten, en roept zelfs de vraag op in hoeverre het interieur als een creatie van de bewoners, laat staan van een individuele bewoner kan worden gezien.

Volgens Cammaert, die in de jaren tachtig onderzoek deed onder Marokkaanse families in Brussel, spelen de kinderen een belangrijke rol bij de beslissing om tot aanschaf van nieuwe spullen voor in het huis in het land van *vestiging* over te gaan (Cammaert 1985). Salih (2002, 2003) stelde hetzelfde vast onder Marokkaanse families in Italië: '[They] push their families to search for social recognition in Italy, driving them to conform to an Italian life style, in terms of adaptation to certain kinds of commodities and fashions.'

Het project *Migratie en Materiële Cultuur* laat zien dat niet alleen jonge kinderen, maar ook oudere kinderen zich met het interieur van hun ouders bemoeien. Meer dan eens bleken zij het interieur van hun ouderlijk huis ingrijpend te hebben veranderd, soms bij wijze van verrassing terwijl de ouders in het land van herkomst de vakantie doorbrachten. Voorbeelden hiervan kwamen de onderzoekers tegen tijdens twee groepsgesprekken op een ROC en in verschillende deelonderzoeken (o.a. 55, 56, 70). Een belangrijk verschil met hetgeen door Cammaert (1985) en Salih (2002, 2003) werd vastgesteld voor jonge kinderen, is dat deze oudere kinderen niet zelden kozen voor traditioneel ogende meubels en decoraties uit het herkomstland van hun ouders.

Niet alleen onderscheiden interieurs van migranten zich dus lang niet altijd duidelijk van die van autochtone Nederlanders, we moeten ook vaststellen dat in die gevallen waarin zij zich wel duidelijk onderscheiden, dit lang niet altijd het resultaat van eigen, bewuste keuzes van de bewoners hoeft te zijn.

6. Kleuren en meubelstijlen

In Nederland bestaat het idee dat migranten en hun directe nakomelingen zich niet alleen onderscheiden in het gebruik van het woonhuis als private ruimte, maar ook waar het hun voorkeur voor bepaalde kleuren, meubels en ander huisraad betreft. Zoals we reeds opmerkten hoeft dit beeld niet per definitie overeen te komen met de manier waarop de informanten er zelf naar keken. Uit de interviews blijkt echter dat veel informanten vertrouwd waren met de beeldvorming rond migranteninterieurs in het algemeen, en de stereotype interieurs van de verschillende migrantengroepen in het bijzonder. Over dat wat als typisch Turks of typisch Marokkaans gezien wordt, bleek in elk geval onder de jongere generaties een opvallende consensus te bestaan. ‘Allochtonen houden van lichte kleuren’, zo citeerden in de periode waarin het onderzoek plaatsvond ook journalisten verschillende keren winkeliers.⁴

Nu wisselt de mode op het gebied van kleuren regelmatig. In de jaren zeventig waren modekleuren bijvoorbeeld oranje, donkergroen en bruin, in de jaren tachtig ging het om grafische kleuren (zwart, wit, grijs), daarna volgden de pastels en vervolgens de aarde-kleuren. De kleuren die op een bepaald moment in de mode zijn, bepalen het aanbod waaruit de consument kan kiezen. Daarom is in interieurs vaak zichtbaar op welk moment de woning is ingericht.

Ondanks deze algemene observatie, is het opvallend dat wat betreft het kleurgebruik verschillen bestaan tussen migrantengroepen. En dat die verschillen blijven bestaan als wij rekening houden met generatie en klasse. De groepsgebonden kleur-preferenties zijn ook andere onderzoekers opgevallen. Zo maken Daniel Miller (1994) en Michael McMillan (2003) in hun onderzoek naar de interieurs van West-Indiërs melding van het *maroon*, en wordt in een onderzoek onder Griekse migranten in de Verenigde Staten gewezen op de dominantie van de kleur blauw in hun interieurs.

In de voor het Nederlandse project in kaart gebrachte interieurs, was het de ene keer de kleur van de wanden die opviel, de andere keer de kleur van de accessoires en in weer andere gevallen de meubels. In de Marokkaanse interieurs waren diepblauw en donkerrood dominant, althans waar het kleine accessoires betreft. Bij Afro-Surinamers troffen we veel 'warme' kleuren als geel, oranje en crème, die passen bij de houtkleuren van de meubels. Dat dat geen algemene 'Surinaamse' voorkeur is, bleek in de interieurs van Hindostaanse moslims en

⁴ Zie in dit verband bijvoorbeeld een interview met de eigenaar van een behangwinkel in De Volkskrant, 2003, en een interview met de eigenaar van een meubelzaak in Het Utrechts Nieuwsblad, 2002.

Hindoestanen. In hun woonkamers bleken namelijk respectievelijk wit en rood de hoofdrol te spelen. De Indische Nederlanders uit het onderzoek hadden weer heel andere voorkeuren: teakhout en de kleur paars voor kussens, een vloerkleed of decoraties. Opvallend bij de Ghanezen waren tenslotte de vele zwarte spiegelkasten en donkerblauwe banken. Dit zou een typisch 'Ghanese' voorkeur kunnen zijn, maar in dit geval lijkt het meer aannemelijk dat dit patroon te maken heeft met het tijdstip van vestiging. In de jaren tachtig waren zwarte meubels in de mode, en het aanbod hierin was eenvoudigweg groot. In interviews werd dit verband overigens niet gelegd, maar wees men op het gegeven dat zwart zich goed laat combineren met andere kleuren.

Het was dus zeker niet zo dat bij alle groepen lichte kleuren domineerden. Daarmee is echter nog niet alles gezegd. Wanneer we de foto's vergelijken, valt op dat de donkere, op het zeventiende-eeuwse eetkamer-interieur geënte, Hollandse stijl vrijwel geheel afwezig is, zeker bij degenen die wat meer geld investeerden in hun interieur, of weloverwogen hun interieur in een bepaalde stijl hadden ingericht. De meeste informanten bleken te hebben gekozen voor ofwel wat meubelwinkels doorgaans aanduiden als de moderne, strakke stijl, of voor de lichte, op de statige negentiende-eeuwse ontvangruimtes geënte, hoogglans stijl die zich behalve door meubelsets van hoogglans-fineer en skalederen banken ook kenmerkt door weelderig gedrapeerde gordijnen en accessoires in harmoniserende kleuren.

Laatstgenoemde stijl is geliefd in brede kring, zowel binnen als buiten Europa, en gangbaar in Trinidad (Miller 1994), bij Italiaanse migranten in Canada (Joy cs.), maar ook bij autochtone Nederlandse arbeidersgezinnen (Cieraad 2001). In Nederland wordt de stijl behalve meer in het algemeen met de arbeidersklasse en allochtonen, vooral geassocieerd met Turken. Dit is niet verwonderlijk, want deze stijl komt onder Turkse migranten niet alleen veel voor, maar het is ook deze stijl die wordt verkocht in Turkse meubelwinkels en import-exportwinkels in Nederland (19).

Zoals gezegd vindt deze lichte hoogglans-stijl, anders dan de oud-Hollandse stijl, haar oorsprong in de statige ontvangvertrekken uit de negentiende eeuw, en dan met name de salon en het boudoir. Er zijn ook donkerdere stijlen die hun oorsprong in de negentiende eeuwse ontvangvertrekken vinden. Hiervan troffen de onderzoekers met name bij de wat meer op de stedelijke middenklasse geöriënteerde informanten verschillende varianten aan, waarbij elke migrantengroep zo haar 'eigen', in zekere zin voorspelbare, voorkeur te hebben. Speelt de behoefte om een band met het land van herkomst te laten zien hier wellicht een rol?

Sporen van Oost-Indische koloniale stijlen troffen we bijvoorbeeld vooral aan bij Hindostaanse Surinamers en Indische Nederlanders. Bij Hindostaanse Surinamers vielen de

grote leren Chesterfield meubels op, en bij de Indische Nederlanders naast de leren Chesterfieldmeubels ook het donkere teakhout. De voorkeur voor dergelijke meubels kan verklaard worden vanuit de historische band die beide groepen met 'de Oost' hebben. Onder Turkse Nederlanders bleken juist Ottomaanse motieven populair, terwijl in de interieurs van Marokkaanse Nederlanders meer meubels werden aangetroffen in negentiende-eeuwse Arabisch-oriëntaalse stijl.

Bij Afro-Surinaamse en Ghanese Nederlanders werden weinig zware, donkere, 'koloniale' meubels aangetroffen (47, 65). Mogelijk moet de verklaring in het geval van de Afro-Surinamers worden gezocht in het gegeven dat de koloniale stijlen meer met het stedelijke leven geassocieerd worden, terwijl zij juist meer gericht zijn op het in huis halen van 'de natuur'⁵. Een verklaring voor het ontbreken van koloniale meubels bij de Ghanese informantengroep zou kunnen zijn dat zij dergelijke meubels niet vinden passen bij hun oriëntatie op 'het moderne westen'.

Globaal kan men, zoals gezegd, stellen dat de donkere 'koloniale' stijl en de Ottomaanse stijl bij de hoger opgeleide, op de stedelijke middenklasse geöriënteerde informanten, en de lichte hoogglans stijlen bij de wat lager opgeleide informanten populair zijn. De Arabische-oriëntaalse stijl werd echter bij zowel laag- als hoogopgeleide informanten aangetroffen, in de vorm van sets van lange, lage Marokkaanse banken (sedari) en bijbehorende dekenkisten en ronde tafeltjes. Het gaat hier om een stijl die in de hele Maghreb, en onder veel Maghrebiaanse migranten populair is (20).

Veel informanten besteedden in hetgeen zij over hun meubels zeiden alleen aandacht aan de esthetische of functionele aspecten, maar er waren ook informanten die ze direct in verband brachten met hun herkomstgeschiedenis. In die gevallen ging het steeds om 'koloniale' meubels. Men gaf dan aan dergelijk meubilair te hebben aangeschaft, omdat men het leuk vond om iets Indisch, oosters, Aziatisch in huis te hebben.

Het gebied waar al pratend over de meubels aan werd gerefereerd, was zelden de herkomstregio, maar altijd een groter gebied. Interessant is dat het in het geval van de Turkse informant dan meestal Turkije betrof, terwijl het bijvoorbeeld in het geval van de Indische Nederlanders soms Nederlands-Indië, maar ook wel Azië kon betreffen. Daarbij moet echter wel worden aangetekend binnen 'eigen kring' de meubels vermoedelijk soms juist wel in verband worden gebracht met specifieke regio's; een bank uit Fez ziet er anders uit dan een

⁵ Bij hen zijn ook houtkleurige meubels favoriet, maar dan in een lichter gekleurde uitvoering en niet koloniaal van stijl.

bank uit Marrakech, en veel informanten zullen zich daar wel degelijk bewust van zijn geweest bij de aanschaf. Een enkele uitzondering daargelaten, werd hier echter geen melding van gemaakt tegenover de interviewer.

7. Materieel erfgoed uit het land van herkomst?

Naast meubels troffen de onderzoekers tal van andere objecten aan die voor buitenstaanders herkenbaar zijn als verwijzingen naar de herkomst van de bewoners. Elke groep bleek daarbij een 'eigen' repertoire aan voorwerpen, een 'eigen' canon aan objecten te hebben, zoals bij Chinese migranten Chinees porselein, bij Indische Nederlanders maskers en wajangpoppen, bij Afro-Surinamers voorstellingen van vrouwen in kotomissie-dracht, bij Marokkaanse migranten berberkleden, aardewerk en schilderijen van Marokkaanse ruiters, bij Turkse migranten Turkse waterpijpen en kelims.

Het was zeker niet zo dat deze voorwerpen bij elke informant werden aangetroffen; sommigen hadden ze juist bewust niet in huis, maar de meeste informanten bleken wel vertrouwd te zijn met die repertoires. Vaak betrof het hier objecten die in verband gebracht kunnen worden met specifieke, historische aspecten van het rurale leven in het land van herkomst, met al dan niet gecultiveerde, her-uitgevonden rurale tradities, maar die voor de bezitters veeleer appeleren aan het land van herkomst in het algemeen.

Het aantal informanten dat voorwerpen bezat die te maken hadden met de familiegeschiedenis, was daarentegen beperkt. Dat weinig informanten oude familiefoto's bleken te hebben is niet zo verrassend, als men bedenkt dat tot enkele decennia geleden het bezit van een fototoestel vrijwel niet voorkwam buiten de kring van hoogopgeleide kapitaalkrachtigen. Verrassender, althans in de ogen van de onderzoekers, was echter dat het lokale of familie-erfgoed voor de meeste informanten ook niet iets was waar men veel mee bezig leek te zijn, wat men koesterde of waar men speciaal naar op zoek was. Voor zover dit wel het geval was, betrof het vooral hogeropgeleide informanten. Weinig informanten bleken ook van plan te zijn om meubels en ander huisraad uit hun eigen boedel aan hun kinderen over te dragen. De algemene conventie leek te zijn dat ieder huishouden als de financiën het toelaten, over nieuwe meubels hoort te beschikken.

Een aparte groep 'verwijzingen naar herkomst' vormen de geijkte symbolen van nationale identiteit, zoals vlaggen en portretten van staatshoofden. De Turkse vlag werd slechts incidenteel bij Turkse families aangetroffen, net als het portret van Atatürk. Hetzelfde geldt voor de Marokkaanse vlag en het portret van de Marokkaanse koning in het geval van de

Marokkaanse informantengroep. Bij deze laatste groep ging het vooral om leden van de tweede generatie, en dan met name de wat hoger opgeleide informanten. Bij de Turkse informanten was het vooral de eerste generatie bij wie zo nu en dan de Turkse vlag of het portret van Atatürk werd aangetroffen.

Het onderzoek onder Surinaamse Nederlanders leverde weer een ander beeld op waar het de aanwezigheid van nationale symbolen betreft. Bij veel informanten, zowel van de eerste als tweede generatie, bleken houten plaquettes te hangen in de vorm van de landkaart van Suriname, voorzien van de Surinaamse vlag of een uurwerk. Deze plaquettes, waarvan ook Antilliaanse varianten bestaan, worden in Suriname als toeristische souvenir verkocht en zijn onder Surinamers erg populair als geschenk (54, 64). Onder Turken en Marokkanen is het niet gebruikelijk om elkaar een vlag cadeau te geven, wellicht omdat een dergelijk symbool van nationale identiteit voor deze groepen met tal van politieke connotaties geladen is. Bij Surinamers blijkt dit dus anders te liggen, met als gevolg dat er ook in veel meer huizen dergelijke plaquettes werden aangetroffen.

De houten plaquettes zijn niet alleen verwijzingen naar het land Suriname, maar het zijn ook stukjes van het land Suriname zelf, in die zin, dat ze gemaakt zijn van tropische houtsoorten uit Suriname. Hetzelfde geldt voor de houten Indianen en Kotomissiepoppen die veel Surinamers aan de muur hadden hangen (54, 64), en bijvoorbeeld de houten beeldjes die – incidenteel - in Ghanese huiskamers bleken te staan (65).

In alle groepen kwamen ook informanten voor die eraan hechten de natuur uit het land van herkomst ook letterlijk in huis te hebben, in de vorm van stekjes van planten, schelpen, gedroogde bloemen, stenen, stukjes hout en flesjes met zand. De natuur uit het land van herkomst bleek in vele verschillende hoedanigheden aanwezig te kunnen zijn. Behalve in de vorm van stukjes natuur zelf, ook bijvoorbeeld in de vorm van landschapsschilderijen (veel eerste generatie Indische Nederlanders bleken zo'n schilderij te hebben hangen) of in de vorm van afbeeldingen van exotische bloemen.

Het fenomeen planten in huis werd door velen herkend als 'typisch Nederlands', maar de planten zelf bleken in veel gevallen aangeschaft omdat zij associaties oproepen met het land van herkomst. Vooral bij Afro-Surinamers bleek de natuur vaak prominent aanwezig, waarbij door de bewoners werd aangegeven dat men geprobeerd had 'het tropische' in huis te halen (47). Bij sommige planten speelde daarbij de overtuiging mee dat zij geluk of voorspoed konden brengen, anderen bleken bepaalde planten of bloemen speciaal in huis te hebben om ze te gebruiken bij religieuze rituelen.

Opnieuw doet de vraag zich voor of ze nu zijn neergezet als etnische of religieus-etnische symbolen, of 'gewoon' uit nostalgie. Zeker is dat buitenstaanders de planten en bloemen in huizen van Surinamers niet direct in verband zullen brengen met bepaalde geografische of religieuze affiliaties. Voor insiders ligt dit anders. Iemand die op de hoogte is van winti-rituelen, zal met een heel andere blik naar het interieur van een Surinaamse Nederlander kijken, dan iemand die van die rituelen niets af weet.

8. De omgang met religie uit het land van herkomst

Wat de omgang met de religie uit het land van herkomst, bleek er een significant verschil tussen veelal christelijke Afro-Surinamers en hindoestaanse Surinamers. Terwijl bij de meeste Afro-Surinamers verwijzingen naar religie niet, of alleen voor insiders zichtbaar waren, was bij de meeste Hindoestaanse Surinamers het religieuze juist heel nadrukkelijk aanwezig, in de vorm van altaren en voorstellingen van Hindoegoden. Dit bleek niet altijd zo te zijn geweest. Verschillende Hindoestaanse informanten vertelden dat zij aanvankelijk alleen een klein altaartje in de kast hadden, en pas later een groot altaar hadden aangeschaft. Er lijkt hier sprake van een ontwikkeling die we ook bij de Marokkaanse Nederlanders zagen: met het verstrijken van de tijd is men meer geld gaan investeren in, en meer ruimte gaan reserveren voor expliciete materiële verwijzingen naar herkomst.

Moeten we dit nu zien als een etnisch distinctiestreven van beide groepen dat in de migratiecontext heeft vormgekregen, of is hier sprake van een meer algemeen proces van etnisering, of, in het geval van de Hindoestanen, van een proces van etnisering van religie? Ook in Suriname is er sprake van een trend, waarbij families steeds vaker grote altaren aanschaffen voor thuis. En de Marokkaanse salon is niet alleen in Nederland onder Marokkaanse migranten een begeerd bezit, maar ook in Marokko zelf en in andere landen in Noord-Afrika. Zowel de altaren als de salons zijn daarbij in elk geval ook belangrijke symbolen van welstand geworden, waar veel geld in geïnvesteerd wordt. Daarnaast hebben ze ook nog allerlei andere connotaties en spelen ze tevens in veel gevallen een belangrijke rol in het dagelijkse huiselijke leven. Ze geven dat leven mede vorm.

Zowel onder de Marokkaanse als Hindoestaanse informantengroep waren er verschillende mensen die aangaven er niets voor te voelen om te investeren in respectievelijk een kostbare salon of een kostbaar altaar. Een veel gehoord argument was, ook wanneer het om andere expliciete, dominant in het interieur aanwezige verwijzingen naar herkomst of religie ging, dat men geen behoefte had aan iets tastbaars. 'Het zit in mijn hoofd', was de reactie vaak.

De Hindostaans-Surinaamse moslims die in het kader van het project werden geïnterviewd en wiens woonkamers werden gefotografeerd, gaven vrijwel allemaal aan dat het islamitische beeldenverbod een belangrijke rol had gespeeld bij de inrichting van hun woning. Binnen de Surinaamse moslimgemeenschap lijkt er sprake te zijn van een algemeen gangbaar vertoog, waarin de Surinaamse moslims stevast worden geplaatst tegenover de Surinaams-Hindostaanse hindoes, die veel beeldjes en afbeeldingen van hun goden in huis hebben uitgesteld, en de Turkse en Marokkaanse moslims in Nederland, die ondanks het islamitische beeldverbod wel beeldjes van dieren in huis zouden hebben. Er lijkt hier dus sprake van een negatieve materiële constructie van sociale en religieuze identiteit. Juist door het niet-hebben van een bepaalde categorie objecten zou de identiteit kenbaar worden gemaakt in de inrichting. In de praktijk blijkt dat de theorie gedeeltelijk ondergraven wordt, want er blijken wel degelijk beelden aanwezig te zijn: foto's van mensen, beeldjes van dieren en bijvoorbeeld een gekalligrafeerde afbeelding van een mens (57).

Koranborden en voorstellingen van Mekka of andere heilige islamitische plaatsen werden, zoals te verwachten was, voornamelijk bij informanten met een islamitische achtergrond aangetroffen. Behalve om Hindostaanse moslims, en Turkse en Marokkaanse migranten, behoorden tot die groep ook enkele Ghanezen. Niet zozeer het gegeven dat dergelijke religiosa bij deze groep werden aangetroffen is interessant, als wel hun herkomstgeschiedenis. In veel gevallen bleken zij namelijk een geschenk van naaste familieleden. Voor veel informanten bleken de koranborden niet alleen een religieuze connotatie te hebben, maar ook belangrijk te zijn als souvenir.

Bij Ghanezen werden weinig expliciete verwijzingen naar geografische herkomst aangetroffen, maar wel veel in massaproductie vervaardigde afbeeldingen van Jezus en andere christelijk-religieuze voorstellingen. Vaak bleken deze als souvenir meegenomen te zijn uit Ghana, door de informanten zelf of door verwanten. Uit de gesprekken werd duidelijk hoezeer de aanwezigheid van deze voorstellingen gekoppeld is aan de rol die het christelijk geloof binnen de Ghanese gemeenschap speelt (65).

9. Verschuivingen in oriëntaties en betekenissen

Koloniale meubels, vlaggetjes, natuurtaferelen, potjes met zand, prenten van Jezus: het zijn allemaal verschillende soorten objecten die op de een of andere manier iets met het land - of een van de landen - van herkomst te maken hebben, met een voorstelling die men zelf daarvan heeft gemaakt, of die anderen daarvan hebben gemaakt. De contacten die migranten

hebben met mensen in de landen van herkomst, maar ook de contacten die zij met elkaar en met anderen hebben in het land van vestiging, spelen bij de totstandkoming van het interieur en ook bij de totstandkoming van die voorstellingen, een belangrijke rol. Er worden ervaringen uitgewisseld, er wordt gediscussieerd, er worden tips gegeven, en er ontstaan nieuwe gewoonten en conventies.

Zo laat het onderzoek zien dat er ook trends en modes zijn die niet uit het land van herkomst afkomstig zijn, maar die ontstaan zijn in het land van vestiging. Sommige van deze trends waaieren over naar het land van herkomst om daar op hun beurt een plek te krijgen in het interieur. Een mooi voorbeeld vormen de als decoratie opgehangen gehaakte bollen die in de periode dat het project werd voorbereid, binnen de Turks-Nederlandse gemeenschap veel werden gemaakt (60). Dergelijke trends en modes attenderen nog eens op het gegeven dat het lang niet altijd het land van herkomst is, waar migranten zich op richten, maar vaak ook, of vooral, de migrantengemeenschap in het land van vestiging.

Uiteindelijk zijn er, op individueel niveau, allerlei combinaties in oriëntaties mogelijk. Uit het onderzoek onder Indische Nederlanders kwam naar voren dat de eerste generaties wat meer voorwerpen in huis hadden die daadwerkelijk aan Indië gerelateerd konden worden, terwijl bij de latere generaties meer algemeen als 'Aziatisch' en 'Oosters' aangemerkte voorwerpen werden aangetroffen; de kris bleek vervangen door een Chinees zwaard (63). Maar bij de Turkse groep lijkt zich een dergelijk patroon (nog?) niet voor te doen. Turkije als natie is zowel voor de eerste als tweede generatie een belangrijk referentiekader. Bij de Marokkaanse groep liggen de zaken weer iets anders. Sommige jongeren richten zich heel nadrukkelijk op wat zij beschouwen als 'de Arabische cultuur', en anderen op wat zij beschouwen als 'de Berber cultuur'. Vaak bleken in de praktijk in één interieur tal van verschillende soorten verwijzingen naar herkomst naast elkaar te bestaan. Veel Hindoestaanse Surinamers hadden zowel tastbare verwijzingen naar Suriname als naar India in huis, en bij Afro-Surinamers werden bij dezelfde informanten zowel voorwerpen aangetroffen die neergezet waren als teken van de band die de bewoners met Suriname voelden, als voorwerpen die waren neergezet als teken van verbondenheid met zwarte bevolkingsgroepen in Zuid-Afrika en de Verenigde Staten (64).

Veel afzonderlijke objecten bleken bovendien al naar gelang de context ook weer uiteenlopende betekenissen te kunnen hebben. Zo bleek het houtsnijwerk dat veel werd aangetroffen in Afro-Surinaamse interieurs nu eens naar Suriname, en dan weer naar Afrika te verwijzen, en de koperen schalen en kommen die bij veel Afro-Surinaamse informanten werden aangetroffen, bleken zowel te worden gekoesterd als herinnering aan de status die het

bezit van veel glimmend gepoetst koper vroeger in Suriname had, alsook dienst te doen als wasbekken bij winti-rituelen. Een combinatie van beide betekenissen was, ook op individueel niveau, eveneens mogelijk.

Wanneer we alle verschillende voorwerpen die voor buitenstaanders direct herkenbaar zijn als verwijzingen per migrantengroep vergelijken, valt op dat dezelfde soort objecten en iconografische voorstellingen in verschillende varianten werden aangetroffen, met bij iedere sociaal-maatschappelijke groep weer een andere variant. Dit was bijvoorbeeld het geval bij de Marokkaanse sedari, waarbij sommige modellen nadrukkelijk als ouderwets werden aangemerkt door jongere Marokkaanse informanten. Het was ook het geval bij Kotomisi-poppen, die tenminste in drie varianten werden aangetroffen (47).

Met name veel van de hoger opgeleide informanten bleken belang te hechten aan het onderscheid tussen traditioneel vervaardigde voorwerpen en massaproducten, waarbij de voorkeur werd gegeven aan traditioneel vervaardigde voorwerpen (16, 19). Met uitzondering van een kleine groep hoger opgeleide informanten, bleek echter vrijwel niemand van tweedehands, of antieke meubels te houden. Sommigen gaven aan: 'dat kennen wij niet van huis uit, want bij ons zijn geen winkels voor tweedehands spullen', anderen zeiden: 'als het al van een ander is geweest, is het al versleten'. Ook voor erfstukken uit de familie toonden de meeste informanten zoals we zagen weinig belangstelling. Een uitzondering vormden wat dit betreft de Indische Nederlanders. Verscheidene informanten uit deze groep hadden bijvoorbeeld de oude kist van hun grootvader in de huiskamer staan. Veruit de meeste informanten bleken het liefst zoveel mogelijk nieuwe spullen om zich heen te hebben. Wat dit betreft was geen sprake van een duidelijk verschil tussen de eerste en tweede generatie.

Over de vraag waar die nieuwe spullen dan bij voorkeur zouden moeten worden aangeschaft, bleken de meningen zeer verdeeld. Wat betreft het soort voorwerpen dat Gans zou aanduiden als 'ethnic symbols', is in dit verband een belangrijk gegeven dat er met name in de grote steden talloze import- exportwinkels zijn met huishoudelijke artikelen uit de verschillende landen van herkomst, en ook diverse winkels met een meer specifiek aanbod zoals Marokkaanse banken of Turks aardewerk. Afro-Surinamers kunnen voor souvenirs terecht bij de Kotomisi-shop in Rotterdam, en ook Ghanezen hebben sinds enige tijd een eigen souvenirwinkel, in Amsterdam Zuid-Oost. En tenslotte is er de Bazaar in Beverwijk, waar vrijwel alles te koop is.

Sommige informanten lieten echter weten er belang aan te hechten dat de spullen uit het land van herkomst die zij in huis hadden staan ook daadwerkelijk *daar*, en dus niet in Europa, waren gekocht. Veel Turkse Nederlanders bleken bijvoorbeeld hun textilia zoals

beddespreien, hoeslakens, gordijnen, vitrages en hoezen van banken in Turkije te hebben gekocht. Behalve gewone huishoudtextilia bleken veel informanten ook nieuwe trends uit het land van herkomst te hebben. Voor een buitenstaander is het verschil vaak niet te zien, maar voor de bewoners kan het gegeven dat ze uit het land van herkomst afkomstig zijn van veel betekenis zijn. Als verklaring werd vaak gewezen op het grotere aanbod en de betere prijs-kwaliteit verhouding, maar ook emotionele overwegingen werden wel genoemd.

10. Uitstallingen

Aan het begin van dit verslag stelden we vast dat een deel van de migranten, ongeacht de historische periode waarin zij migreerden, zodra hun financiën dit toelieten, investeerden in nieuwe meubels. Vaak betekende dit dat al het basismeubilair in één keer werd aangeschaft. We stelden ook vast dat veel winkels complete interieurs in een bepaalde stijl aanbieden. Tegelijkertijd zijn er allerlei factoren die ervoor kunnen zorgen dat het interieur er toch anders uitziet dan een showroom van een meubelzaak.

De verschillende deelstudies nodigen uit tot het stellen van de algemene vraag wat voor keuzes de informanten zoals maakten bij de verdeling van de verschillende meubels en accessoires over hun woonruimte. In hoeverre vindt er, al dan niet bedoeld, een vorm van categorisering plaats?

Wat opvalt, is dat in veel interieurs sprake is van speciale hoekjes met uitstallingen van kleine voorwerpen. Het gaat dan om voorwerpen uit het land van herkomst, maar het kwam ook wel voor dat er bijvoorbeeld een Hollands vlaggetje tussenstond, of een paar Hollandse miniatuur klompjes, en voorts familiefoto's, sportprijzen, tekeningen van school, posters van film- en voetbalsterren, en kleine cadeautjes die de bewoners hadden ontvangen bij speciale gelegenheden, zoals verjaardagen, bruiloften en geboortes.

Deze hoekjes met uitstallingen van kleine voorwerpen zijn te vergelijken met een ruimte als de Marokkaanse salon, zoals die bij veel Marokkaanse Nederlanders werd aangetroffen, of de altaarkamer, zoals die bij enkele Hindoestaanse families te vinden was.

In sommige gevallen resulteerde de verdeling in twee duidelijk van elkaar te onderscheiden ruimten, waarbij in een ruimte alles was neergezet dat met het land van herkomst te maken had, en de rest van de ruimte gebruikt werd voor de overige meubels en spullen. Meestal bleken echter in de hoekjes en kamers met veel voorwerpen uit het land van herkomst ook allerlei andere soorten voorwerpen te staan.

Het resultaat kon een museale, of een altaar-achtige uitstalling voor de geschiedenis van het gezin zijn. Voorwerpen uit het land van herkomst hadden dan een plaats gevonden naast de beker die een zoon met voetbal won, een vaasje van de pottenbakcursus en de klompjes die in Volendam waren aangeschaft als herinnering aan een gezellig tochtje.

Het kwam ook wel voor dat de meer kostbare voorwerpen, ongeacht hun stijl of herkomstgeschiedenis, bijelkaar in een ruimte in huis waren geplaatst. Zo plaatste een Marokkaanse informant in zijn Marokkaanse salon niet alleen zijn gloednieuwe Marokkaanse banken, een koranbord en een afbeelding van Mekka, maar ook een grote, modern ogende, pyramidevormige vitrinekast (58).

Hoekjes en kamers kunnen van het ene op het andere moment worden ontmanteld. Andersom kunnen ze ook van het ene op het andere moment worden gecreëerd, of voor buitenstaanders als ‘herkomst-hoekje’ herkenbaar worden gemaakt door ze te markeren met een speciaal voorwerp. Ze kunnen intensief worden gebruikt, of althans zijn ingericht met het oog op intensief gebruik, maar de meubels en voorwerpen die samen de uitstalling vormen kunnen ook zo zijn neergezet, dat duidelijk is de eigenaars ze nooit meer zullen gaan gebruiken, althans niet in een activiteit waarvoor ze ooit bedoeld waren (5).

In beide gevallen kan men zich afvragen wat hun invloed is op het dagelijks leven van de bewoners, en welke rol zij spelen in de sociale interactie. Vanuit het idee gezien dat voorwerpen een rol als herinneringsobject kunnen *overnemen*, waardoor een proces van ‘loslating’ begint (Moyaert 2007), zou men kunnen veronderstellen dat hun invloed afneemt op het moment dat de objecten niet meer gebruikt worden. Of dit inderdaad zo is, hangt echter uiteindelijk weer af van de manier waarop er door bewoners en eventuele bezoekers naar wordt gekeken, zo betogen we hier.

Door een aparte hoek of kamer in te richten, kan het dagelijks leven zich gemakkelijker in de rest van het huis afspelen, zonder dat men zich eraan hoeft te storen. En een afzonderlijk voorwerp dat ergens in huis staat, kan men ook negeren. Maar ondertussen *is* dat voorwerp, de uitstalling, het hoekje of de speciale kamer er wel. Het is zichtbaar, en tastbaar, er wordt over gesproken, het neemt ruimte in beslag, het is een bron van beeldvorming voor insiders en outsiders, het neemt een plaats in beslag in iemands visueel archief, het kan uitnodigen tot gebruik, en bij gebruik gaat het deel uitmaken van iemands ‘lichamelijk archief’, van iemands habitus.

Conclusie

Uit het voorgaande moge duidelijk zijn geworden dat er grote verschillen bestaan in de manier waarop migranten en hun nakomelingen hun huis inrichten en over hun interieurs praten. In die verschillen is wel een patroon te onderscheiden.

Allereerst moeten we vaststellen dat interieurs niet als het resultaat gezien kunnen worden van de individuele keuzes van de informanten. Niet alleen heeft vrijwel iedereen te maken met beperkingen wat betreft beschikbare ruimte, goederen, tijd en geld, maar er waren ook bijna altijd meer mensen bij betrokken. De scheidslijn tussen datgene wat men zelf bepaalt bij de inrichting van de woning en datgene wat wordt bepaald, is niet scherp te trekken.

Tevens moeten we vaststellen dat de manier waarop onze informanten en anderen als individu met de interieurs omgingen, niet bepaald werd door één of twee factoren, maar door een complex samenspel van uiteenlopende factoren, zoals opleiding, culturele oriëntatie, leeftijd, het moment van migratie, contacten met het land van herkomst, maatschappelijke positie die men innam voorafgaand aan de migratie, toekomstdromen en niet te vergeten de beeldvorming rond de wooncultuur in het land van vestiging en die in de landen van herkomst.

Wat nu zowel die interieurs zelf, als de omgang met die interieurs laten zien, is dat er rond de materiële wooncultuur van migranten en hun nakomelingen sprake is van een dynamiek waarbij zich aan tal van huiselijke praktijken, meubels en decoraties connotaties hechten die op de een of andere manier te maken hebben met noties over eigenheid, herkomst en afkomst. Vaak maakten die noties deel uit van vertogen over moderniteit en traditie, en authenticiteit. De kleedjes in de woningen van Turkse informanten, de *sedari* in de woningen van Marokkaanse informanten, de huisaltaren bij Hindoestaanse Surinamers, het ontbreken van beeldjes en afbeeldingen bij Hindostaans-Surinaamse moslims, en de planten bij Afro-Surinamers: de connotaties van deze items zijn gelaagd, maar de migratiecontext waarin zij figureren, zorgt er in de praktijk voor dat de etnische connotatie haast als vanzelf dominant wordt (vgl. Barth 1969).

Etnisering wordt nogal eens gedefinieerd als een bewust proces, een proces waarin mensen etniciteit benadrukken met als doel versterking van de sociale cohesie van de groep en verbetering van de maatschappelijke positie (zie Schrover 1999, en de daarin opgenomen verwijzing naar Rath 1991). Het project 'Migratie en Materiële Cultuur' laat zien dat etnisering echter niet per definitie een bewust fenomeen is. Sterker nog: voor zover we kunnen spreken van een proces van etnisering, blijkt dit deels een pre-reflectief proces te zijn,

een ontwikkeling die onbewust of onbedoeld plaatsvindt. Het zijn deels de objecten zelf die, als element in een performance, voor dynamiek zorgen, eenvoudigweg omdat ze een bron van verbeelding zijn, uitnodigen tot een bepaald gedrag, tot reflecties, tot verbale en nonverbale vertogen. Niet zelden zijn het toevalligheden, zoals het aanbod aan meubels en de modekleur op het moment van vestiging, die voor overeenkomsten zorgen binnen of tussen migrantengroepen, overeenkomsten die bron van beeldvorming kunnen worden en kunnen worden benoemd, en ook gekoesterd, als iets 'eigens' van een bepaalde groep.

Etnisering hoeft ook niet noodzakelijkerwijs alleen maar een positieve ontwikkeling te zijn. Etnisering zorgt niet alleen voor insluiting, maar ook voor uitsluiting, voor essentialisering en reïficering. Niet alleen kan dat wat als eigen, als onvervreemdbaar wordt beschouwd, niet worden overgenomen door diegenen die als buitenstaanders worden beschouwd, het heeft ook gevolgen voor iedereen die wel geacht wordt tot de groep te behoren. Het is immers lastig om als individu afstand te nemen van iets van als onvervreemdbaar wordt beschouwd. De oproep voor 'integratie met behoud van eigen identiteit, of, zoals recentelijk, 'respect voor behoud van eigen identiteit' (Evenblij 2007) klinkt sympathiek, maar nodigt wel uit tot discussie. Door identiteit te zien als iets wat mensen hebben, krijgt het immers iets statisch, en iets eenduidigs. Het moge inmiddels duidelijk zijn dat in het project *Migratie en Materiële Cultuur* voor een meer dynamische benadering werd gekozen en identiteit niet werd gezien als iets wat mensen hebben, maar wat mensen *doen*, bewust of onbewust, reflectief of pre-reflectief, bedoeld of onbedoeld en met veel of weinig emotie.

Literatuur:

- Barth, F. (1969) Introduction. In: F. Barth (red.), *Ethnic groups and boundaries. The social organization of cultural difference*. London: Allen & Unwin, 9-38.
- Belk, R.W. (1992) Moving Possessions: An Analysis Based on Personal Documents from the 1847-1869 Mormon Migration. *Journal of Consumer Research* 19, 339-361.
- Beusekamp, W. (2003) Glimbehang als wandbekleding. *De Volkskrant* 30 december.
- Bourdieu, P. (1979) *La Distinction. Critique sociale du jugement*. Parijs: Minit.
- Bourdieu, P. (1991) *Language and symbolic power*. Cambridge: Polity Press.
- Buitelaar, M. (2006) *Islam en het dagelijks leven. Religie en cultuur onder Marokkanen*. Amsterdam: Atlas.
- Butler, J. (1990) *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity* New York,

Routledge.

- Cammaert, M.-F. (1985) *Migranten en thuisblijvers: een confrontatie. De leefwereld van Marokkaanse Berbervrouwen*. Leuven: Universitaire Pers.
- Çaglar, A. (1998). Die zwei Leben eines Couchtisches. In: *Historische Anthropologie* 6 (2), 242-256. NB. ook verschenen als: Çaglar, A. (2002). A table in two hands. In: D. Kandiyoti and A. Saktanber (red.), *Fragments of culture, the everyday of modern Turkey* (pp. 294-307). Londen: I.B. Taurus.
- Connerton, P. (1989) *How Societies Remember*. Cambridge.
- Cottaar, A.(2006) *Indisch Leven in Nederland*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Dibbits, H. (2001) *Vertrouwd Bezit. Materiële Cultuur in Doesburg en Maassluis, 1650-1800*. Nijmegen, Sun.
- Dibbits, H. (2000) 'In Turkije gaat het tegenwoordig net zo.' De culturele repertoires van een Turks gezin in een multi-etnische wijk. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 27 (3) 314-344.
- Doelman, E. (2002) 'Vlaggen en andere versieringen aan gevels'. In: H. Bennis e.a. (red.), *Een buurt in beweging. Talen en Culturen in het Utrechtse Lombok en Transvaal*. Amsterdam: Aksant, 103-118.
- Evenblij, M. (2007) *Respect! Onderzoek naar sociale cohesie in Nederland*. Amsterdam: Aksant.
- Feddema, R. (1992) *Op weg tussen hoop en vrees. De levensoriëntatie van jonge Turken en Marokkanen in Nederland*. Utrecht: Van Arkel.
- Gans, H. (1979) Symbolic ethnicity, the future of ethnic groups and cultures in America. *Ethnic and Racial Studies* 2(1) 1-20.
- Gans, H. (1974) Symbolic ethnicity and symbolic religiosity: towards a comparison of ethnic and religious acculturation. *Ethnic and Racial Studies* 17 (4) 577-592.
- Gans, H. (1999) *Popular culture and high culture. An analysis and evaluation of taste*. New York: Basic Books.
- Ger, G. en P. Østergaard (1998), Constructing immigrant identities in Consumption: Appearance among the Turko-Danes. *Advances in Consumer Research* 25, 48-52.
- Heinze, A. (1992) *Adapting to abundance: Jewish immigrants, mass consumption, and the search for American Identity, 1880-1914*. Columbia: Columbia University Press.
- Joy, A. e.a. (1993) *The Cultural Past in the Present: The Meaning of Home and Objects in*

- the Homes of Working-Class Italian Immigrants in Montreal. In: *Marketing in a multicultural world: Ethnicity, nationalism, and cultural identity*. Londen: Sage Publications, 145-179.
- Leatemala, L., (1992) Het interieur als spiegel van de Molukse identiteit. Een onderzoek naar de relatie tussen hedendaagse materiële cultuur en de identiteit van Molukkers in Nederland. Doctoraalscriptie Culturele Antropologie/niet-Westerse Antropologie, Universiteit van Amsterdam.
- McMillan, M. (2003) 'The 'West-Indian' Front Room in the African Diaspora' in: *Fashion Theory* 7.3, 397- 413.
- Metha R. en R.W. Belk (1991) Artifacts, Identity, and Transition: Favorite Possessions of Indians and Indian Immigrants to the United States. *Journal of Consumer Research* 17, 398-411.
- Miller, D. (1994) *Modernity. An Ethnographic Approach. Dualism and Mass Consumption in Trinidad*. Oxford: Berg Publishers.
- Moyaert, P. (2007) *Iconen en beeldverering. Godsdienst als symbolische praktijk* (Nijmegen: Sun).
- Ombre, E. (1994) *Vrouwvreemd*. Amsterdam: Arbeiderspers.
- Rath, J. (1991) *Minorisering: de sociale constructie van 'etnische minderheden'*. Utrecht.
- Salih, R. (2002) Shifting meanings of 'Home'. Consumption and identity in Moroccan women's transnational practices between Italy and Morocco. In: N. Al-Ali en Kh. Koser, *New Approaches to Migration? Transnational communities and the transformation of home* London/New York: Routledge, 51-67.
- Salih, R. (2003) *Gender in Transnationalism. Home, longing and belonging among Moroccan migrant women*. Londen/New York: Routledge.
- Scheldwacht, R (2006), 'Het Oost-Indisch schrijfsyndroom' in: A. Cottaar, *Indisch Leven in Nederland*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Schrover, M. (1999) 'Wie zijn wij? Vrouwen, eten en etniciteit', in: *Voeden en Opvoeden. Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 19, 115-144.
- Teske, R.Th. (1979) 'Living room furnishings, ethnic identity and acculturation among Greek-Philadelphians'. *New York Folklore* 5 (1-2) 21-32.
- Tilley, C. (2002), 'Metaphor, 'Materiality and Interpretation'. In: V. Buchli, *The material culture reader*. Oxford/New York: Berg, 23-56.
- Tuskan, E. en J. Vogel (2004), *Lied uit den vreemde. Brieven en foto's van Turkse migranten, 1964-1975*. Amsterdam: Aksant.

Vogel, J. (2005), *Nabije Vreemden*. Den Haag: SdU.

Willems, W. en A. Cottaar (1989), *Het beeld van Nederland. Hoe zien Molukkers, Chinezen, woonwagons bewoners en Turken de Nederlanders en zichzelf?* Baarn/Den Haag: AMBO/NOVIB.

Wuertz, K. (1991), 'Van Geranium tot Graffiti. Een visuele antropologie van het wonen'. In: P. Nas en W.J.M. Prins, *Huis, cultuur en ontwikkeling*. Leiden: DSWO Press, 61-76.

Bijlage 1: Wetenschappelijke productie (2003-2007)

I. Gearchiveerde databases:

- Algemene database interieur-foto's (Meertens Instituut, iPhoto, toegankelijk in overleg)
- Database van het project Hindostaans-Surinaamse Nederlanders en hun interieurs (toegankelijk in overleg)
- Database van het project Turkse Nederlanders en hun interieurs (niet toegankelijk)
- Database literatuur over migratie en materiële cultuur (vrij toegankelijk)
- Volkskunde vragenlijst Meertens Instituut 2004: Woninginrichting (vrij toegankelijk)

II. Organisatie projectgerelateerde congressen, studiedagen:

Domestic interiors and the influence of social class, migration experiences and ethnicity. Session at the European Social Science History Conference, 22-25 maart 2006, Amsterdam

Culturele en talige aspecten van identiteitsconstructies, workshop georganiseerd door L. Cornips & H. Dibbits, Meertens Instituut, Amsterdam, 20 april 2006.

Bijeenkomsten met de adviesgroep: 6 april 2004 (verslag dd. 3 juni) en 27 januari 2005.
Verslag voor adviesgroep: 13 februari 2006.

III. Organisatorische activiteiten, onderwijs:

Hester Dibbits

- presentatie van het project bij festival De Rode Loper (Amsterdam Oost, 2004)
- lid stuurgroep tentoonstelling Van Huis uit (opening: 27 januari 2007), ism Imagine IC, Edwin Jacobs (Gemeente Tilburg) en Michael McMillan (GB)

Hilje van der Horst

- presentatie van het project op de Wetenschapsdag van het Meertens Instituut (okt. 2003)
- is redacteur van het tijdschrift Cultuur/Wetenschap, Jaarboek voor Cultuurwetenschap
- is redacteur van het tijdschrift 'Rooilijn', tijdschrift voor wetenschap en beleid in de ruimtelijke ordening
- lid ASSR (Amsterdam School for Social Science Research)
- werkcollegereeks 'Debatten in de sociologie', masterfase

Jantine Messing

- hoorcollege over etniciteit en materiële cultuur voor de afdeling Visuele Antropologie, Universiteit Leiden (juni 2003)

IV. Boeken en bundels:

- 1) Isabel Hoving, Hester Dibbits en Marlou Schrover (2005), *Veranderingen van het alledaagse 1950-2000*. Den Haag, SdU uitgevers. (Cultuur en Migratie in Nederland, deel V)
- 2) Hester Dibbits en Hilje van der Horst (2007), *Turkse en Marokkaanse Nederlanders Thuis*. Amsterdam, Amsterdam University Press.

V. Themanummers van tijdschriften:

- 3) Themanummer Materiële Cultuur. *Migrantenstudies* 22.2. (2006), met bijdragen van Hester Dibbits, Hilje van der Horst en Maarten Delwel.

VI. Bijdragen aan Nederlandse bundels:

- 4) Dibbits, H.C. & I. el Kaka & L. Helder (2005), 'Mooi. Hoe de vetkuif in Nederland kwam.' In: I. Hoving & H.C. Dibbits & M. Schrover [red.] *Veranderingen van het alledaagse, 1950-2000*. Sdu, Den Haag, pp. 27-58. (Cultuur en Migratie in Nederland, nr V)
- 5) Dibbits, Hester en Hilje van der Horst (2007), Hoogglans en sedari. De mooie kamer terug van weggeweest? In: Hester Dibbits en Hilje van der Horst, *Turkse en Marokkaanse Nederlanders thuis*. Amsterdam University Press.
- 6) Horst, Hilje van der (2004), De multiculturele buurt als consumptieve verleiding. In: *easyCity. Interventies in een verscheurde stad*. Freek Kallenbach, Hilje van der Horst, Ilse van Liempt en Floris de Graad (eds.). Amsterdam: De Vrije Ruimte: 62-67.

- 7) Horst, Hilje van der (2007), Thuis tussen Nederland en Turkije. In: Hester Dibbits en Hilje van der Horst, *Turkse en Marokkaanse Nederlanders thuis*. Amsterdam University Press.
- 8) Horst, Hilje van der (geaccepteerd, te verschijnen 2007), Verlangen en verleiden. Multiculturalisme en festivals. In: Irene Stengs (editor), *Vieringen in Multi-etnisch Nederland*. Amsterdam University Press
- 9) Nortier, J. & F. Conradie & H. Dibbits (2005), 'Leuk. De gasten die het Nederlands veranderen.' In: I. Hoving & H. Dibbits & M. Schrover [red.] *Veranderingen van het alledaagse, 1950-2000*. Sdu, Den Haag, pp. 59-76. (Cultuur en migratie in Nederland, nr. V)

VII. Hoofdstukken in internationale bundels:

- 10) Dibbits, Hester (2007), 'Moroccan Dutch boys and the authentication of Clothing Styles' in: P.J. Margry en H. Roodenburg (editors), *Reframing Dutch Culture. An ethnological view*. Aldershot, Ashgate.
- 11) Horst, Hilje van der (2003), Multicultural theming: Pacifying essentialising and revanchist effects. In: *Placing history; themed environments, urban consumption and the public entertainment sphere*. Editors Markus Reisenleiter en Susan Ingram Wenen: Turia+Kant pp. 175-200.
- 12) Horst, Hilje van der (2007), Appropriating modernity and tradition. Dutch Turks and the imaginative geographies of East and West. In: Herman Roodenburg en Peter Jan Margry (editors), *Reframing Dutch culture. An ethnological view*. Aldershot, Ashgate.
- 13) Horst, Hilje van der (Geaccepteerd, te verschijnen 2007), Living Amsterdam. Tangible homes behind Amsterdam's facades. In: Jan Rath (editor), *Ethnic Amsterdam*.
- 14) Horst, Hilje van der (Geaccepteerd, te verschijnen 2007), The transnationality of home for Turkish migrants and their descendants. In: Leeke Reinders en Marco van der Land (editors), *Doing, thinking, feeling home*.

VIII. Artikelen in Nederlandse wetenschappelijke tijdschriften:

- 15) Delwel, Maarten Ph. (2006), Engelen mijden huizen met beelden. Over identiteit en de praktijk van beeldenverbod in moslim-Hindostaanse interieurs in Nederland. In: *Migrantenstudies* 22.2: 57-68.
- 16) Dibbits, Hester (2005), Nieuw maar vertrouwd. Migranteninterieurs, sociale klasse en etniciteit. In: *Sociologie* 1.2: 143-159.
- 17) Dibbits, Hester (2006), 'Ter inleiding'. In: *Migrantenstudies* 22.2: 34-38.
- 18) Dibbits, Hester (2006), Marokkaans-Nederlandse jongens en de authenticering van hun kledingstijlen. In: *Migrantenstudies* 22.2: 86-107.
- 19) Horst, Hilje van der (2006), Modes van thuis, Veranderingen in Turks-Nederlandse huizen. In: *Migrantenstudies* 22.2: 39-56.

IX. Artikelen in internationale wetenschappelijke tijdschriften:

- 20) Dibbits, Hester (2008), 'Furnishing the salon. Symbolic ethnicity and social status in Moroccan Dutch domestic interiors.' (te verschijnen in *Mobilities* 2008)
- 21) Horst, Hilje van der (2004), Living in a reception centre: the search for home in an institutional setting. In: *Housing Theory and Society* 21 (1): 36-46
- 22) Horst, Hilje van der and Jantine Messing (2006), It's not Dutch to close the curtains. Visual struggles between the public and private realm in a multi-ethnic neighbourhood in the Netherlands. In: *Home Cultures* 3-1: 21-38
- 23) Horst, Hilje van der (2006), 'Turkish' lace in a variety of contexts; constructing modernity and authenticity in the ethnic field. In: *Ethnologia Europea*, 36:1, 32-44.
- 24) Horst, Hilje van der en Daphne Duin (Verwerken wijzigingen na review). *Constructing housing preferences in a multicultural building project*. In: Environment and Planning A.

- 25) Horst, Hilje van der (bij de reviewers), *Houses in transnational spaces: a biographical perspective*. Ingediend bij Journal of Ethnic and Migration Studies.

X. Populariserende artikelen:

- 26) Dibbits, Hester (2005), Onderzoek naar interieurs van migranten en hun nakomelingen in Nederland. In: *De Woonspotkrant* 1(2): 3.
- 27) Dibbits, Hester en Arjetta van der Mark (2006), "Ik woon hier heel gewoon". Nederlanders en hun interieur. In: *Respons. Mededelingblad van het Meertens Instituut*: 15-23.
- 28) Horst, Hilje van der, en Jantine Messing (2003), Bij Marokkanen zijn de gordijnen dicht. In: *Agora* 19(4): 14-16
- 29) Horst, Hilje van der en André Ouwehand (2005), Identiteit en multiculturaliteit: een interessante paradox. In: *Agora* 21(2): 20-23.
- 30) Horst, Hilje van der, André Ouwehand en Anne Haars (2003), De praktijk van multicultureel bouwen. In: *Tijdschrift voor de Volkshuisvesting* 9(1): 33-38.
- 31) Horst, Hilje van der en Pieter Breek (2003), EasyCity: Creatief commentaar op de hedendaagse stad. In: *Vitale stad* 6 (2):10-12.

Recensie

- 32) Horst, Hilje van der (2003), Recensie van: Strijd om de stad; sociale en economische integratie in de stedelijke samenleving, Sako Musterd en Henk Ottens (red.). Assen: Koninklijke van Gorcum, 2002. In: *Stedenbouw een Ruimtelijke Ordening* 84 (4): 66-67.

XI. Congrespapers:

- 33) Dibbits, Hester (2003), 'Migratie en Materiële Cultuur. Overdenkingen bij de start van een groot onderzoeksproject'. Voordracht voor de studiemiddag Culturele diversiteit in Cultureel Erfgoed, Brussel, 28 maart 2003
- 34) Dibbits, Hester (2006), The lounge suite and the *sedari*. Ethnic symbols and cultural styles in Moroccan Dutch domestic interiors. Migrant worlds, material Cultures. University of Sussex, 7-11-2006. (invited speaker)
- 35) Dibbits, Hester en Hilje van der Horst (2006), Turkish Dutch, Moroccan Dutch and the guest room. ESA research network for the sociology of culture (Gent, 15-17 november)
- 36) Horst, Hilje van der and Jantine Messing (2003), It's not Dutch to close the curtains. Visual symbolism on the threshold between the public and private realm in a multi-ethnic neighborhood in the Netherlands. *Images of social life, exploring the new foundations of visual studies* (Southampton 8-10 juli).
- 37) Horst, Hilje van der (2003), Is there room for ethnic self representation in multiculturalism: examples drawn from festivals and neighbourhood initiatives. *Metropolis* (Wenen, 15-19 september)
- 38) Horst, Hilje van der (2004), Turkish lace in a variety of contexts. *8th SIEF Congress 'Among Others: Conflict and Encounter in European and Mediterranean Societies'* (Marseille, 26-30 april)
- 39) Horst, Hilje van der (2004), Multiculturele festivals en de verbeelding van etnische identiteit. Vieringen in multi-etnisch Nederland (Amsterdam, 18 mei).
- 40) Horst, Hilje van der (2005), Een transnationaal thuis voor Turkse migranten en hun nakomelingen. Gedrag en Samenleving, Almere, Gastcollege, Universiteit van Amsterdam
- 41) Horst, Hilje van der (2005), The transnationality of home for Turkish migrants and their descendants in the Netherlands. *Doing Thinking, feeling home* (Delft, 14-15 oktober)
- 42) Horst, Hilje van der (2005), Domestic material culture among Turkish migrants and their descendants in the Netherlands. *Third cultural studies conference 'Identity and culture'*. (Istanbul 14-17 Juni)

- 43) Horst, Hilje van der (2005), Geographies and politics of displaying Turkish identities in the Netherlands. *Ege University 10th International Cultural Studies Symposium. When "Away" Becomes "Home": Migration and Cultural Metamorphosis* (Izmir, mei 4-6)
- 44) Horst, Hilje van der en Daphne Duin (2006), Constructing housing preferences in a multicultural building project. *European Social Science History Conference* (Amsterdam, 23 maart)

XII. Onderzoekspresentaties op uitnodiging:

- 45) Dibbits, Hester, 'Marokkanen zijn gek op hoogglanzend behang met drukke motieven, zeg maar oud-Jordanees', Migranteninterieurs, sociale klasse en etniciteit. Lezing KNAW hoogleraren, Meertens Instituut 9 mei 2005.
- 46) Dibbits, Hester, Furnishing the salon. Symbolic ethnicity and social status in Moroccan Dutch domestic interiors. Voordracht ihkv het seminar *Migrant Worlds, Material Cultures*, seminar series for the Department of Anthropology, University of Sussex, 7 november 2006.
- 47) Dibbits, Hester en Kitty Roukens, Ethnic symbols? Nostalgia and fashionability in the domestic interiors of migrants and their descendants. Voordracht ihkv de workshop *Working with Private Materials in the Public Realm: Material Traces/Travelled Objects*. 27 april 2007, Herbert Media, Coventry AHRC
- 48) Dibbits, Hester, The Moroccan salon: ritual implications of a fashion trend among Moroccan immigrant families. Voordracht ihkv studiedag *Rituals at home*, Universiteit van Tilburg, Tilburg 7 mei 2007.
- 49) Horst, Hilje van der, Multicultureel bouwen, voordracht voor ISIM/ Felix Meritis, Beelden en bouwsels van de multiculturele stad, bouwen en wonen. Amsterdam, 23 oktober 2003.
- 50) Horst, Hilje van der, Inura, International Network for Urban Research and Action. The creative city, "easyCity", Amsterdam, 13 juni 2004.
- 51) Horst, Hilje van der, Wetenschapscommissie, Meertens Instituut. "*Migratie en Materiele cultuur van Turken en hun nakomelingen in Nederland*", Amsterdam, 22 Oktober 2004.
- 52) Horst, Hilje van der, Gedrag en Samenleving. *Een transnationaal thuis voor Turkse migranten en hun nakomelingen*. Almere, 6 maart 2006
- 53) Horst, Hilje van der, Antropologische Beroeps Vereniging, "*Een reactie op Köbber en Schefold. De vermeende vertutting in de antropologie*", Leiden, 29 oktober 2004.

XIII Stageverslagen, doctoraalscripties:

- 54) Admiraal, Ruth (2004). Een klein onderzoekje naar Mi Akoma di Color. Universiteit van Amsterdam/ Siswo.
- 55) Becker, Sabine (2003). Achter gesloten deuren. Materiële cultuur en etnische identiteit van Chinese Nederlanders. Doctoraalscriptie Cultuursociologie. Universiteit van Amsterdam/ Meertens Instituut (met enkele uitgewerkte interviews).
- 56) Bendriff, Anass (2004). Marokkaanse Nederlanders en hun interieurs: interviewtranscripten en enquêtes.
- 57) Delwel, Maarten (2005). Vijftien interviews met Hindostaans-Surinaamse moslims in het kader van het project Migratie en Materiële Cultuur (transcripten van alle interviews, met plattegronden), Meertens Instituut.
- 58) Dickson, Shona (2004). De migrantenwoning: van huis naar thuis. Een historisch onderzoek naar de ontwikkeling van de huiselijke materiële cultuur van Marokkaanse migranten in Nederland 1960-2003. Migratie en Materiële Cultuur. Doctoraalscriptie Maatschappijgeschiedenis, Erasmus Universiteit Rotterdam / Meertens Instituut (met transcripten van alle interviews)

- 59) Domke, Sandra (2002). Praktikumsbericht. Praktikum am Meertens Instituut Amsterdam (met veldwerkverslagen).
- 60) Hasirci, Nalan (2003). Nederlandse meubels met een Turks tintje. Stageverslag Vrije Universiteit Amsterdam/ Meertens Instituut (met enkele interviewverslagen).
- 61) Hoogewerf, Annet (2005). Mi Oso Es Mi Kas. Mijn huis. Een onderzoek naar de interieurs van Creoolse Surinamers in Nederland. Stageverslag Migratie en Materiële Cultuur, Universiteit van Amsterdam/ Siswo.
- 62) Mark, Arjette van der (2005). Stageverslag onderzoek autochtone Nederlanders en hun interieurs. Universiteit van Leiden / Meertens Instituut (met transcripten van alle interviews).
- 63) Meulendijks, Judith (2004). Herkomst in Huis. De reflectie van etniciteit in de materiële wooncultuur van drie generaties Indische Nederlanders. Doctoraalscriptie Geschiedenis, Erasmus Universiteit Rotterdam / Meertens Instituut (met transcripten van alle interviews)
- 64) Poot, Germaine (2004). Suriname in huis. Verslag van een onderzoek naar de interieurs van Creoolse Surinamers in Nederland, Universiteit voor Humanistiek/ Siswo.
- 65) Simkens, Barbara (2007). Akwaaba! Migratie en materiële cultuur: de interieurs van eerste generatie Ghanese migranten in Amsterdam Zuidoost, doctoraalscriptie Universiteit Utrecht (met transcripten van alle interviews).
- 66) Thomeer, Stephanie (2004) Kinderkamers in Kanaleneiland. Stageverslag Migratie en Materiële Cultuur, Universiteit van Utrecht / Meertens Instituut (met transcripten van alle interviews, enquêtes en akkoordverklaringen van de ouders voor gebruik materiaal)
- 67) Verheij, Eefke (2005). 'Ik woon dus ik ben'. Het verband tussen woninginrichting en de constructie van identiteit bij Turkse jongeren in Nederland. Doctoraalscriptie sociologie. Universiteit van Amsterdam / Meertens Instituut (met transcripten van interviews)..

XIV. Tussentijdse onderzoeksverslagen promovendi (selectie):

- 68) Horst, Hilje van der. The Material and Meanings in a plural society; the material and the social positioning of Turkish migrants in the Netherlands. 19de maandspaper ASSR, februari 2004.
- 69) Horst, Hilje van der. Longing and belonging. Homes in Turkey and the Netherlands. 31ste maandspaper ASSR, 8 mei 2006.
- 70) Messing, Jantine. Migratie en materiële cultuur. Interieurs en woonpatronen van Hindostanen en hun nakomelingen in Nederland en in Suriname. 19de maandspaper ASSR, juni 2005
- 71) Messing, Jantine. Voorstel hoofdstukindeling proefschrift, 15 februari 2006.

XV. Pers/ Publiciteit:

- Huismans, Charlotte. 'Woninginrichting op z'n Turks' in: Utrechts Nieuwsblad, zaterdag 9 november 2002, Bijlage Thuis, p. 1.
- Bessems, Kustaw. 'Aan de muur de heimwee klok' in: Dagblad Trouw (op de voorpagina, en in De Verdieping, zaterdag 7 januari 2006, p. 4-5.
- Evenblij, Maarten. *Respect! Onderzoek naar sociale cohesie in Nederland* (Amsterdam, Aksant, 2007).
- Hoksbergen, Marianne. 'Gluren bij de allochtone burens', in: Nederlands Dagblad, 14-3-2007, p. 15.
- Kejer, Kees. 'Overall dezelfde skai leren banken', in: Het Parool, 30-1-2007, p. 27.
- Koenen, Liesbeth. 'Ze vinden het bij Nederlanders maar een rommeltje. Hester Dibbits en Hilje van der Horst over migranteninterieurs.' In: *Akademienieuws* februari 2007, p. 3-6 (cover-artikel).

Marije Schoonen, 'Het thuis van migranten en hun nakomelingen. Een impressie.' In: Facta maart 2007, p. 14-19 (cover-artikel).

Lambo, Renée. 'Van wodka tot Jezusprentjes. Een blik in de huiskamers van migrantengezinnen.' In: De Telegraaf, 27-1-2007, p. 9 (bijlage Vrouw).

Zoutberg, Renate. 'Multiculti mix typeert huis van migrant' in: Spits, 24-1-2007, p. 16.

'Migrantenfamilies en hun interieurs', in: Hypothese. NWO-nieuws, februari 2007 (14.1), p. 14.

'Exploring intercultural identity', in: *Crossing Over. Newsletter British Council Netherlands*, spring/summer 2007 (12), p. 13-16.

Bespreking van Turkse en Marokkaanse Nederlanders Thuis, NBD/Biblion, 26-3-2007.

Turkse en Marokkaanse Nederlanders Thuis, in: Opzij, 31-3-2007. (met lezersactie)

'Van Huis Uit', In: Amsterdam Weekly, 2-2-2007, p. 10.

'Thuis is universeel', in: Algemeen Dagblad,

Boekverkopers (selectie), maart 2007.

Trouw (weekselectie), 10-2-2007.

CDROM NWO Geesteswetenschappen, december 2005 (Jantine Messing en Hilje van der Horst)

Medewerking aan de *Domestic Interiors Database* (foto's uit het project van Maarten Delwel, Moslim-Hindostaans-Surinaamse Nederlanders en hun interieurs:
<http://www.rca.ac.uk/csdi/didb/index.php>

Vara ontbijtradio 26-1-2007

Cappucino NCRV 27-1-2007

Luchtkastelen BNR 29-1-2007

Zorg en Hoop NPS 1-2-2007

Radio FM Amsterdam 1-2-2007

Wereldomroep 27-1-2007 en 2-1-2007

Internet: <http://www.wereldomroep.nl/actua/nl/samenleving/marokkaanseinterieursboek070206>.

(= reportage met foto's en geluidsfragmenten, interview met Hester Dibbits, en Hafida en Maryam Mimouni, Amsterdam, januari 2007)

Stageprojecten:

Nalan Hasirci (VU)	MI	Turkse migranten	15-02-2001 tot 14-06-2001
Sandra Domke (Bonn)	MI	Winkelaanbod	02-09-2002 tot 18-10-2002
Sabine Becker (UvA)	MI	Chinese migranten	06-01-2003 tot 31-07-2003
Eefke Verheij (UvA)	MI	Turkse jongeren	16-04-2003 tot 16-07-2003
Shona Dickson (EUR)	MI	Marokkaanse migranten	21-07-2003 tot 01-11-2003
Stephanie Thomeer (UU)	MI	Kinderen Kanaleneiland	17-02-2004 tot 26-04-2004
Anass Bendrif (UvT)	MI	Marokkaanse migranten	29-03-2004 tot 29-06-2004
Arjette van der Mark (Lei.)	MI	Autochtone Nederlanders	01-03-2005 tot 23-06-2005
Maarten Delwel (Radb.)	MI	Hindost-Sur. moslims	18-04-2005 tot 18-12-2005
Ruth Admiraal (UvA)	Siswo	Mi Akomo	01-02-2003 tot 01-05-2003
Daphne Duin (UvA)	Siswo	Mi Akomo	01-07-2003 tot 01-01-2004
Judith Meulendijks (EUR)	Siswo	Indische Nederlanders	01-09-2003 tot 01-12-2003
Germaine Poot (UvH)	Siswo	Creoolse Surinamers	01-10-2003 tot 01-04-2004
Annet Hoogewerf (UvA)	Siswo	Creoolse Surinamers	31-01-2005 tot 01-06-2005

Begeleiding doctoraalscripties ihkv het project:

Sabine Becker, master scriptie Sociologie, Universiteit van Amsterdam

Shona Dickson, master scriptie Maatschappij Geschiedenis, Erasmus Universiteit Rotterdam

Judith Meulendijks, master scriptie Maatschappij Geschiedenis, Erasmus Universiteit Rotterdam

Eefke Verheij, master scriptie Sociologie, Universiteit van Amsterdam

Barbara Simkens, master scriptie Culturele Antropologie, Universiteit van Utrecht

Erol Gül, master scriptie Sociologie, Universiteit van Amsterdam

Bijlage 2. PROTOCOL HUISBEZOEK

**tbv de deelstudies en de synthese van het project Migratie en Materiële Cultuur
(laatste versie: 29-3-2004)**

Hieronder volgt een overzicht van de informatie die elk interview zou moeten opleveren. Met welke leden van het huishouden er precies interviews plaatsvinden, zal per onderzoek verschillen. Wel is het de bedoeling dat steeds de verschillende generaties aan bod komen (bij voorkeur uit één familie-netwerk). Elke onderzoeker kan ook naar eigen inzicht de volgorde van de vragen en ook de precieze formulering aanpassen. Bij sommige informanten zal het prettig zijn om heel zakelijk en formeel te beginnen, bij anderen zal het juist belangrijk zijn om het gesprek zo informeel mogelijk te houden. Soms zul je alleen toegang krijgen tot de woonkamer, andere keren krijg je het hele huis te zien. Een belangrijk onderdeel van het huisbezoek bestaat uit het maken van foto's en het zorgvuldig observeren (zie onder B). Het is belangrijk om direct na afloop van het bezoek hier een verslag van te maken. Deze foto's en observatie-verslagen zullen samen met de interviews ook geraadpleegd worden voor de synthese; het is dus belangrijk dat deze zo zijn opgesteld dat ze ook toegankelijk zijn voor anderen.

A) Basisgegevens

- namen van deelnemer(s) aan interview (m/v)
- adres, telefoonnummer
- datum
- tijdstip
- setting (tv aan/uit, zender? muziek aan/uit, wat?)
- woningtype
- indeling woning (aantal, soort, en schatting oppervlakte vertrekken, in elk geval van woonkamer)
- algemene sfeer, indruk (ook: setting gesprek, tv aan/uit? enz.)

B) Foto's en eigen observaties

Geef een gedetailleerd beeld van het interieur dmv (bij voorkeur digitale) foto's (indien mogelijk vooral overzichtsfoto's, die het gehele interieur in beeld brengen.). Krijg je toestemming om behalve de woonkamer ook andere vertrekken te fotograferen, aarzel dan niet dat ook te doen. Je zou zelfs (in specifieke gevallen, als de situatie er zich voor leent) kunnen vragen of je nog een keer terugmag komen om e.e.a. vast te leggen op video.

Denk er bij het nemen van de foto's aan dat je niets over 't hoofd ziet. Dus let op: samenstelling en compositie van meubilair, vloer, plafond, muren (kleur, behang enz.), verlichting (ook plafondverlichting!!), raambekleding, decoratie (2- en 3dimensionaal, denk ook aan planten, uitstallingen op dressoirs enz.), huisdieren, tuin?

Haal bij het fotograferen opnameapparatuur enz. even uit beeld.
Werk in kleine ruimten met serie deelfoto's die op elkaar aansluiten.

Wat op de foto te zien is, hoeft niet ook nog eens te worden beschreven. Het belangrijkste is dat de interviews aan de foto's worden gekoppeld. Voeg de foto's daarom direct na het interview toe aan het databestand, met de basisgegevens, werk ook het interview direct uit en verwijst in die uitwerking naar de foto's (plaatje bij het praatje).

Stel een rapportje op bij de foto's (met wat context-informatie: Wat vertellen de foto's wel en wat niet? Wat ging er mis en ontbreekt dus? enz.) en voeg er een plattegrondje van de woning bij (of, als je maar 1 kamer hebt gezien, van het vertrek waar het gesprek plaatsvond). Wat had je wel verwacht aan te treffen, maar wat was er niet?

Biedt aan de foto's nog een keer langs te komen brengen - mooie gelegenheid om terug te komen en te vragen wat je vergeten was! Bij dit terugkombezoek vraag je adhv formulier formeel om toestemming voor gebruik van foto's bij publicatie. Geef garantie anonimiteit in publicatie; informanten zullen alleen onder fictieve namen worden opgevoerd.

C) Het interview

NB. Het is belangrijk (en handig!) om informant tijdens het interview regelmatig (kijk zelf wanneer dit het beste uitkomt) vergelijkingen te laten maken, dus: ziet u hierin een verschil als u dit kijkt naar (het interieur, de keuzes, de beslissingen van, de gang van zaken bij enz.) uw ouders, cq. kinderen, cq. vrienden, cq. leeftijdgenoten enz?

In het interview moeten in elk geval de volgende overkoepelende thema's aan bod komen: bezit, verwerving en inrichting, gebruik, betekenissen en connotaties, woongeschiedenis, woondromen en de sociale en culturele oriëntatie. Aan het begin of aan het eind van elk interview wordt de informant gevraagd naar een aantal persoonlijke gegevens. De informant moet er zeker van kunnen zijn met deze gegevens zorgvuldig zal worden omgesprongen en dat deze gegevens apart bewaard worden van de rest.

1) Bezit

- * Vraag naar wat er eigenlijk anders/weg zou moeten, wat er nog mist enz.
- * Vraag bij afbeeldingen wat/wie er op staat (opa, familie enz.).

2) Verwerving en inrichting

- * Hoe en waar worden spullen verworven? Wat voor spullen worden nieuw/2e/3e hands gekocht, gekregen, geërfd, geleend of op andere wijze verkregen (hier evt. kiezen voor een focus op bepaalde voorwerpen die om de e.o.a. reden extra interessant zijn, z.g. 'gidsfossielen'. Die keuze kan 't beste ná een pilot worden gemaakt). Vraag in elk geval naar: herkomst zithoek, eethoek, decoraties (ook: souvenirs enz.). Hier ook aandacht voor winkels waar men naar toe gaat, wat koopt men in Nederland/wat in het land van herkomst.
- * Hoe verloopt het beslissingsproces bij de verwerving en bij de inrichting van interieur, weggooien/wegdoen? Wie spelen daar een rol in (man, vrouw, kinderen, familie, bureu), wat is de rolverdeling?
- * Dynamiek in het interieur; wanneer wordt iets vervangen (als iets 'op' is, als iets niet meer modern is, als smaak is veranderd, als verhuisd wordt).
- * Wat had men mee bij aankomst in Nederland? Hoe ziet de aanschafgeschiedenis er uit? Opzet huishouden (uitzet, erfstukken NB eigen leven en dat van kinderen)?
- Betreft het een huur- of een koopwoning?

3) Gebruik

- * Hoe worden de diverse ruimtes gebruikt? onderscheid tussen: alledaags gebruik / niet gebruiken / gebruik bij speciale gelegenheden; ontvangst gasten (wie waar), eten, waar terugtrekken, plek kinderen,
- * Hoe worden de diverse spullen gebruikt? onderscheid tussen: alledaags gebruik / niet gebruiken (in plastic?) / gebruik bij speciale gelegenheden

4) Betekenissen, connotaties

- * Welke waarde wordt gehecht aan het interieur in het algemeen (bijvoorbeeld belangrijk, onbelangrijk; vraag eventueel of men idee heeft van bedrag dat (maandelijks, jaarlijks?) aan inrichting wordt besteed (verandert men dikwijls het interieur? koopt men vaak nieuwe spullen? wat dan? hoe kostbaar?) - gegevens naderhand evt. zelf te koppelen aan inkomen (zie bij personalia).
- * Welke connotaties worden aan het feitelijke interieur gegeven (bijvoorbeeld tevreden, niet tevreden, mooi, lelijk, modern, ouderwets, Nederlands, niet Nederlands). Dit is een handige vraag om het gesprek mee te beginnen: hoe typeert bewoner de stijl / oriëntatie in zijn huis, je vraagt in feite: hoe is het bedoeld, hoe moet ik het zien? Vervolgens kan je makkelijk overstappen op vragen als: hoe wordt dat duidelijk, waarom dat enz. en dan zit je al snel bij de betekenis. NB Doorvragen. Wat verstaat informant onder gangbare begrippen als 'gezellig', 'netjes' enz.?
- * Zijn er objecten die een speciale positieve of negatieve betekenis hebben, waar komt dat door (biographical objects, statusobjecten). Belangrijkste objecten?
- * stereotypen: wat beschouwt informant als 'typisch Nederlands', of 'typisch'? Zo'n soort vraag wellicht meer aan het eind van het interview stellen.

5) Woongeschiedenis

- * Laat de informant vertellen over zijn/ haar woongeschiedenis (hoe zagen vroegere woningen eruit, waar waren die, enz.) Belangrijk is om mensen 'mee te nemen' naar het verleden. Zorg dus voor een korte inleiding om aan te geven dat je het over 'vroeger' wil hebben.

1e generatie

- Beschrijving huis van waaruit vertrokken. Herinneringen
- Wat mee naar NL en waarom? Wat achter moeten laten. Herinneringen.
- Eerste huisvesting in Nederland? Herinneringen.
- Wat gekregen, wat als eerste gekocht? Herinneringen.

2e generatie:

- Huizen uit jeugd (in herkomstland of NL)? Herinneringen

6) Woondromen

- * Laat de informant vertellen over zijn / haar ideale, 'gedroomde' interieur (wat staat daarin, hoe wordt daarin geleefd)

7) Sociale, culturele oriëntatie

- * Beeld van sociaal leven en wie daarin een rol speelt (ook evt. bezoeken fam. buiten NL, verenigingen)
- * Beeld van kijk-, luister- en leesgedrag (ook: woonprogr/tijdschriften)
- * Beeld van rol religie (actief, passief enz.)
- * Beeld van rolverdeling / gendercodes (zie ook onder 1)
- * Beeld van talen die thuis gesproken worden
- * Beeld van rol herkomstland (bezoek aan herkomstland, contacten familie daar, myth of return? huis in herkomstland? Hoe ziet dat huis eruit, wat voor spullen staan daar?)
- * Beeld van land van vestiging.

8) Personalialia

- samenstelling huishouden, voor diverse leden van het huishouden: naam, geboortejaar, geboorteplaats, herkomst familie (aanwijzen op kaart), eigen beschrijving etnische identiteit, getrouwd/samenwonend sinds wanneer? Wanneer (1e generatie) of ouders (2e generatie) naar Nederland gekomen? eventuele partner?
- werk
- opleiding
- inkomen (standaard-schaalverdeling! dit moet nog uitgezocht - welke schaal gebruiken we?)

9) Sluit het bezoek af door te informeren naar de mening van de informant over verloop van het gesprek, vraag of je nog iets vergeten bent, of je nog een keer terugmag komen (ook om foto's te geven!), of informant op de hoogte gehouden wil worden, of hij/zij wellicht anderen kent die zouden willen meewerken aan het onderzoek enz.

Bijlage 3. Inhoudsopgave NWO-bundel

Hester Dibbits (red.),

Migrant families and their domestic interiors.

Manuscriptversie gereed 15 oktober 2007 150 p.

Inleiding: de interieurs van twintigste-eeuwse migranten en hun nakomelingen

Hester Dibbits 25 p.

Manuscriptversie gereed zomer 2007 [NB. Eindverslag zal als basis dienen]

*‘It’s not Dutch to close the curtains’: visual struggles on the threshold between public and private in a multi-ethnic Dutch neighborhood.

Hilje van der Horst en Jantine Messing 20 p.

Reeds verschenen in *Home Cultures*, 2006

Furnishing the salon. Ethnicity and social status in Moroccan Dutch domestic interiors.

Hester Dibbits 20 p.

In review bij editors van themanummer *Mobilities*, te verschijnen in najaar 2008

*Turkish Lace. Constructing modernities and authenticities.

Hilje van der Horst 20 p.

Reeds verschenen in *Ethnologia Europea*, 2007

Nostalgia in the house: The imagined tropics in the homes of Afro-Surinamese migrants.

Kitty Roukens 13 p.

Manuscriptversie gereed zomer 2007

*Engelen mijden huizen met beelden. Over identiteit en de praktijk van het beeldenverbod in moslim-Hindostaanse interieurs in Nederland.

Maarten Delwel 12 p.

Reeds verschenen in *Migrantenstudies*, 2006

Het altaar. Religieuze praktijken in Hindoestaans-Surinaamse interieurs in Nederland.

Jantine Messing 15 p.

Manuscriptversie gereed september 2007 (? check)

Bijlagen 25 p.

- literatuur

- veldwerkprotocol

- overzicht interviews

- over de auteurs

- overzicht projectpublicaties, lezingen en publiciteit